15-5

...ीय-प्रयोगविज्ञानम्

नाट्यशास्त्रीय प्रयोग

रामजी उपाध्यायः विज्ञान

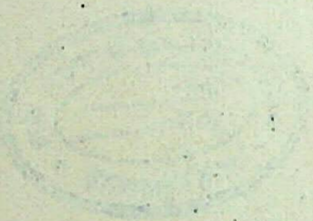

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान पीठ
तिथी........
पु०सं०........
भारती पुस्तकालय

नाट्यशास्त्रीय-प्रयोगविज्ञानम्

रामजी उपाध्यायः

डॉ० गोपालचन्द्र मिश्र जी
हिन्दी विभागाध्यक्ष.
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी
द्वारा प्रदत्त

भूमिका

नाट्यनिष्पत्तिर्नाम त्रिधा सम्पद्यते—प्रथमं तावत् कविकर्म, द्वितीयमभिनयो नटकर्म, तृतीयश्च सहृदयरसास्वादनम्। तत्र कवेर्नटस्य सहृदयस्य च त्रयी प्रयोग-विज्ञाने निष्णाता सती कृतार्था भवतीति विषय-माहात्म्येन प्रणोदितोऽस्मिन् प्रकरणे विनियुक्तोऽस्मि। प्रयोग-विज्ञानं तु सूत्रधारस्य नाट्याभिनयविद्यैव। कविकर्म प्रयोग-विज्ञानं चोभयं समासक्तमन्योन्याश्रितं च विलसति। उभयमेतत् सामाजिकानां प्रीतये, परितोषाय, रसास्वादाय च भवति।

कविः स्वल्पं लिखति, तदर्थं नाट्यातिशयं प्रयोग-विज्ञानानुसारेण नाट्याचार्यस्य निर्देशमनुसृत्य नटाः स्वत एव योजयन्ति। कियन्मात्रं कविना लेखनीयं कियन्तश्चातिशयं नाट्याचार्यो योजयेदिति प्रश्ने समुदिते सोपपत्तिकमुदाह्रियते—'नायिका काचित् समुत्सुका वर्तते' इति मात्रं लिखित्वा कविर्विरमेत्, यतो हि नामैतदाश्रित्य नाट्याचार्यः प्रयोगविज्ञानानुसारेण स्वत एव समुत्सुकायास्तस्या नायिकाया अधोविधमभिनयं योजयति—

प्रहसन्तीव नेत्राभ्यां प्रततं च निरीक्षते।
स्मयते सा निगूढं च वाचं चाधोमुखी वदेत्॥
स्मितोत्तरा मन्दवाक्या स्वेदाकारनिगूहनी।
प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना॥

ना० शा० २२.१६७,१६८

इति दिशा कियन्मात्रं लेख्यं कियच्चापरं नाट्यातिशय-सम्पत्तयेऽभि[illegible]कर्याय च नाट्याचार्यस्य कृते प्रहेयमिति कवेरावश्यकमवधारणं प्रयोग-विज्ञानाव[illegible]पेक्षते। प्रयोगविज्ञानानुसारी नाट्यातिशयो वस्तुतो नाटकीयमितिवृत्तं यथास्थानं पूर[illegible]येव।

कविर्नाट्यप्रयोगस्य शक्यतां सम्प्रधार्य कथावस्तु प्रपञ्चयेत्। रङ्गपीठे सर्वं खल्वभिनय-परिधेरबाह्यं भवतीति कविर्जानीयात्। 'पृथ्वी-सागर-त्रैलोक्यानि, रथ-विमानाकाशगमनम्, प्रासाद-शैलारोहणम्, हस्त्यश्वयानं चाङ्गिकाभिनयेनाहार्येण च प्रदर्शनीयानि रङ्गे' इति भारतीय-नाट्यशास्त्रे द्वादशाध्याये निर्दिष्टम्। रङ्गस्य शक्यता-विषयकमिदमानन्त्यं विज्ञाय कविर्नाट्यकथां यथायोगं संविधानशतैः चित्रयति। एतत्सर्वं प्रयोग-विज्ञानस्य विषयः।

प्रयोग-विज्ञानाध्ययनेनैव कविर्विजानीयाद्यत् नाट्ये सत्त्वाभिनयः प्रथमपदं लभते। अत एव सत्त्वाभिनयातिशयो यथा वर्धेत तथेतिवृत्तं प्रपञ्चयेत्, तदनुरूपं च

विषयानुक्रमणिका

१. नाट्यसमारम्भः १

पूर्वरङ्गः ३, नान्दी, रङ्गद्वारम्, त्रिगतम् ४, प्ररोचना

२. लोकधर्मी नाट्यधर्मीच ७

३. अङ्गाभिनयः १३

शिरःकर्म १५, दृष्टिकर्म १६, ताराकर्म, तारका पुटकर्म १७, भ्रूकर्म, नासाकर्म, गण्डकर्म १८, अधरकर्म, चिबुककर्म १९, आस्यकर्म मुखराग २०, ग्रीवाकर्म, हस्तकर्म २१, जठरकर्म २५, कटीकर्म, ऊरुकर्म, जंघाकर्म, पादकर्म २६, चारी २७, खण्डमण्डकप्रयोग, गतिप्रचारः २९, आसनविधिः ३५,

४. वाक्याभिनयः ३५

पाठ्यगुणः ३९, वर्णविधानम्, काकुविधानम्, अलङ्कार-विधानम् ४० अङ्गविधानम् ४१

५. आहार्याभिनयः ४३

पुस्तः, अलङ्कारः ४५, वेषः, वर्णः ४८, श्मश्रुकर्म ४९, वस्त्र-विधानम्, प्रतिशिरोविधानम् ५०,

६. सत्त्वाभिनयः ५२

७. चित्राभिनयः ६१

मरणाभिनयः ६५

८. छायानाट्यम् ६६

दूताङ्गदे छायाविधानम् ६७, छायातत्त्वम् ७४, छायापदोल्लेखः, पुत्तलप्रयोगः ७८, पशुरूपप्रयोगः ७९, छायानाट्यस्य पार्श्वविध्यम् ८१

९. प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधारः ८२

१०. शारीराः सामान्याभिनयाः ९७

वाक्याभिनयः, सूचाभिनयः ९७, अंकुराभिनयः ९८, शाखाभिनयः, नाट्यायितम् ९९, निवृत्त्यङ्कुराभिनयः, वाचिकाःसामान्याभिनयाः १००

११. प्रासङ्गिकविधानम् १०३

नाट्यमण्डपः १०५, कक्ष्याविभागः १०६, नृत्तम् १०८, लास्याङ्ग-विधानम् १०९, ध्रुवाप्रयोगः गीतञ्च ११५, सन्धिषु गानविधानम् ११६ पात्र-परिकल्पनम् ११७, भूमिका विन्यासः ११८, गायकवादकादीनां गुणाः ११९, संगीताचार्यः, श्रावणगुणाः १२०, चारीसम्पादनायाङ्ग-सौष्ठवम्, कर्मविधानम् १२१, अभिशरण-विधानम्, वासोपचारः, अभिवादन विधानम् १२२, अभिनेय वेला, आभ्यन्तरनाट्यम् १२४

नाट्य-समारम्भः

१. नाट्य-समारम्भः

अहो माहात्म्यं नाटच-जगतः, यत्र रङ्कोऽपि पात्रीभूय नृपायते, शिलाशकलमपि रङ्गे स्थितं गिरिराजायते, वर्त्तमानेऽद्यदिवसेऽपि त्रेताद्वापर-युगोचितं रामकृष्णादीनां चरितं प्रत्यक्षायते च। तत्र विमुग्धा इव प्रेक्षका वस्तुतोऽसत्यमपि कार्यंजातं साधु बुद्ध्या सोत्साहमूरीकुर्वन्ति। ते स्वाभाविकात्मवृत्तेर्विधुरा इव नाटचवृत्तपरायणा भवन्ति। तेषां प्रेक्षकाणामात्मविस्मृतबुद्ध्या नटाभिनये समाधिं समाजयितुं नाटच-समारम्भस्य प्रथमपदे पूर्वमेव रञ्जनात्मकः कार्यक्रमो विधीयते। स चासौ कार्यक्रमः पूर्वरङ्गः।[1] भरतानुसारेण—

यस्माद् रङ्गे प्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते।
तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजसत्तमा॥

ना. शा. ५.७

पूर्वरङ्गः

सर्वदैवतपूजार्हं सर्वदैवतपूजनम्।
धन्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम्॥ २.५५

नाटचाभिनये पूर्वः (आरम्भिकः) रंग (प्रयोगः) पूर्वरङ्गः। गीततालवाद्यनृत्तपाठ्यं समस्त-व्यस्ततया प्रयुज्यमानं यन्नाटचाङ्गभूतं स पूर्वरङ्गः।[2]

---

१. पूर्वरङ्गस्य भावप्रकाशन उद्धृता परिभाषा सम्यग् युज्यते

समापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि
नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात्।
अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत् स प्रकल्प्यते
तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते॥

अभिनवगुप्तानुसारेण 'रङ्गे नाटचप्रयोगोऽयं पूर्वो भागः। ना. शा. ४.१४ अधिकृत्याभिनवभारती शुभङ्करानुसारेण 'पूर्वरङ्गः सभापूजा' इति।

२. ना. शा. ५.७ अधिकृत्य भारती

पूर्वरङ्गस्योनविंशति प्रायाङ्गानि भवन्ति ।[1] प्रयोगविज्ञानदृष्ट्या महत्त्वपूर्णानि कतिपयाङ्गानि अधोविधानि सन्ति ।

प्रथमस्तावत्पूर्वरङ्गभेदः प्रत्याहारः । प्रत्याहारेण भाण्ड-विन्यासो विधीयते । पश्चादवतरणाख्येन पूर्वरंगभेदेन रंगपीठे गायिकानां निवेशनं क्रियते । आरम्भनामके पूर्वरंगभेदे गीतारम्भ आलापेन भवति । पश्चाद् विविधवाद्यानां स्वरसामञ्जस्यं विधीयते । एतैर्भेदैः पूर्वरङ्गे संगीतस्य पूर्वसज्जा सम्पाद्यते । पश्चात् गीतन.नके पूर्वरंगविधौ देवतानां कीर्तनं भवति ।

नान्दी

पूर्वरङ्गभेदेषु नान्दी श्रेष्ठा वर्तते । नान्द्याः पादान्तरेषु बहुतरं नृत्तं प्रवर्तते ।[2] इयं नान्दी अभिनयेनापि शोभते ।[3] अस्या माहात्म्यं भारतीवृत्तौ विलसति । नान्दी एव भारतीवृत्तेः प्ररोचना भवतीति सङ्केतयत्यभिनवगुप्तः—

"जयाभ्युदयिनी चैव मंगल्या" ना. शा. २०.२७

रङ्गद्वारम्

रङ्गद्वारादेवाभिनयः प्रारभ्यते । तथा हि भरतः—

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥

अत्र प्रेक्षकाणां नाट्याभिनयात् प्रागेवानुरञ्जनं प्रस्तूयते ।

त्रिगतम्

त्रयः पुरुषाः सूत्रधारः, पारिपार्श्वकः, विदूषकश्च भविष्यन्नाटकादि-विषयं वदन्ति । अत्र विदूषकः कथानिकां प्रस्तौति । कथानिका असम्बद्धकथाऽप्यापि प्रेक्षकानुरञ्जनविधायिनी भवति ।

---

१. अङ्गानां न्यूनाधिकभावे हि भूयांसः पूर्वरंगभेदाः । शारदातनयानुसारेण द्वाविंशत्यङ्गानि सन्ति पूर्वरङ्गस्य

२. ना. शा. ५.१५८ अधिकृत्य भारती

३. 'या सृष्टिः स्रष्टुराद्या' इति नान्दीविषयेऽभिनवगुप्तः प्रोक्तवान्—तत्रैक एव जलहुताशनाभिनयः उत्तमेन प्रयोज्यः । ना. शा. ९.१७३ अधिकृत्य

प्ररोचना

अभिनवगुप्तानुसारेण 'प्ररोचना प्रकृष्टरुचिहेतुभूतत्वात्' यथा नाम विलसति। तत्र

> उपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिसमाश्रया।
> सिद्धेनामन्त्रणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना॥

यन्मयान्यत्रापि विश्लिष्टं सूत्रधार एव पूर्वरङ्गभेदानां प्रणेता, निर्देष्टा, अभिनेता च पुराभवत्। पूर्वरङ्गविधौ तस्य काव्येनाभिनयेन च परं प्रमुदिताः प्रेक्षका आत्मविस्मृता इव नाट्याभिनयस्य रसास्वादने तत्परा भवन्ति।

लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

२. लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

स्वभावो लोकधर्मी तु विभावो नाट्यमेव हि ॥ २१.२०२

अभिनयो द्विविधो भवति—लोकधर्मी, नाट्यधर्मी च। यथा लोके तथा रंगपीठे यदि पात्रमनुकरोति तर्हि लोकधर्मी नाट्यं भवति। एतदेव व्याख्याति भरतः—

स्वभावभावोपगतं शुद्धं त्वविकृतं तथा।
लोकवार्ता-क्रियापेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥
ना. शा. १३.७१

स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम्।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७२

अभिनवगुप्तानुसारेण—लोको नाम जनपदवासी जनः, जनपदश्च देश एव। लोकवार्ता लोकप्रसिद्धिः तस्यां या क्रिया व्यवहारो वृत्तान्तस्तया शुद्ध्येव कृत्वा यन्नाट्यं नटनीयं कार्यं सा लोकधर्मी। अङ्गलीलया वर्त्तमानादि[illegible]या वर्जितं कृत्वा। अभिनवगुप्तो लोकधर्मीनाट्यं पुनरपि स्पष्टीकरोति—यदा कविर्यथावृत्तं वस्तुमात्रं वर्णयति, नटश्च प्रयुङ्क्ते, न तु स्वबुद्धिकृतं रञ्जनावैचित्र्यं तत्रानुप्रवेशयन्, तदा तावान् स काव्यभागः प्रयोगभागश्च लोकधर्माश्रयः। अतोऽत्र धर्मी।

नाट्य धर्मीं लक्षयति भरतः—

अतिवाक्यक्रियोपेतमतिसत्त्वातिभावकम्।
लीलाङ्गहाराभिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥ १३.७३

स्वरालङ्कारसंयुक्तमस्वस्थ-पुरुषाश्रयम्।
लोकप्रसिद्धं द्रव्यं तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते।
मूर्तिमत् साभिलाषं च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७४

आसन्नोक्तं तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम्।
अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७५

शैलयान-विमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः।
मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.७६

ललितैरङ्गविन्यासैस्तथोत्क्षिप्तपदक्रमैः ।
नृत्यते गम्यते चापि नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८०
योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।
सोऽङ्गाभिनय-संयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता । १३.८१
यश्चेतिहासवेदार्थो ब्रह्मणा समुदाहृतः ।
दिव्यमानुषरत्यर्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८२
यश्च कक्ष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।
रंगपीठगतः प्रोक्तः नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ १३.८३
सर्वस्य सहजो भावः सर्वो ह्यभिनयोऽर्थतः ।
अङ्गालङ्कारचेष्टाभिर्नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥ १३.८५

अभिनवगुप्तः प्रागेव नाटचधर्मीं व्याचष्टे–नटसमयमात्ररूपा नाटचधर्मी ।[1] अर्थात् यन्न लोके विद्यते, केवलं रंगपीठे नटैः प्रयुज्यते सा नाटचधर्मी । स नाटच-धर्मीं स्पष्टीकरोति । तद्यथा,

१. इतिहासादिवाक्यमतिक्रम्य या उचितरञ्जकेतिवृत्तकल्पनात्मिका क्रिया । यथा राजशेखरेण रामनिर्वासनार्थं दशरथवेषराक्षस-विरचित-तत्त्वकल्पना । अत्र प्रख्याते वृत्ते उत्पाद्यं वृत्तं मिश्रयते ।

२. 'तिसत्त्वातिभावकम्—भावस्वभावयोर्विपरीतमाचरणमेव । यथा राज्ञो ः स्कृत-भाषणम् ।

३. लीलाङ्गहाराभिनयम्—मनोहरा ये अङ्गहारा तत्प्रधानैरभिनयैरुपेतम् ।

४. स्वरालंकारसंयुक्तम्–स्पष्टम् ।

५. अस्वस्थ-पुरुषाश्रयम्—यत्र च पुरुषो न स्वरूपे तिष्ठति । अपि तु स्त्री-बलमाश्रयति । पुरुषभूमिकायां स्त्री प्रवर्तते ।

६. लोकेऽपि कलाशिल्पिकल्पनाकलितमतस्तदपि मूर्तिसम्पादनेन प्रयोगः क्रियते । यथा मायापुष्पके–ततः प्रविशति ब्रह्मशापः । अत्र शापस्य मूर्तीकरणं नाटचधर्मी ।

७. जनान्तिकापवारितकयोः नाटचधर्मीत्वं स्पष्टमेव । न तादृशं क्वचिल्लोके भवति । तथैवाकाशभाषितं नाटचधर्मी भवति, यत्र पात्रमनुक्तं शृणोति । लोके इत्थं न सम्भवति ।

---

१. ना. शा. ९.१ अधिकृत्य भारती ।

८. आहार्याणि सन्ति रंगपीठे शैलयानविमानानि, चर्मवर्मायुधध्वजा: । नैतानि वास्तविकानि रंगे स्थितिमर्हन्ति । अत एव मूर्तिरूपेण प्रस्तूयन्ते । एषा प्रक्रिया नाट्यधर्मी । अत्रास्त्रादीनि दारुवस्त्रचित्रादिरूपाणि प्रयुज्यन्ते ।

९. अस्वाभाविकविधिनाङ्गहारादिसमाश्रयेण कलात्मकसौष्ठवप्रदर्शनाय प्रायशो नटोऽभिनयति । तत्र नाट्यधर्मी आपद्यते ।

यत्किञ्चिद् रङ्गपीठेऽभिनीयते, तत्सर्वं स्वल्पांशतो लोकधर्मी भवति, अधिकांशतश्च नाट्यधर्मी एवेति पूर्वोक्त-विवेचनेन स्पष्टम् । नाट्यधर्मी तु अभिनेयार्थस्य प्राणा: ।

नाट्यधर्मो नाटकस्य सर्वेष्वङ्गेषु सम्भवति । कथावस्तुनि यत्परिवर्तनं विधीयते तत्र प्रकरणवक्रतेति नाट्यधर्म: । पात्राणां विपरीतभूमिकाग्रहणे, अननुरूपाचरणे नाट्यधर्म: । अन्यत्र विश्लेषितं छायातत्त्वं नाट्यधर्मं सविशेषं महत्त्वपूर्णस्थानं भजते । आरभटीवृत्ते: संक्षिप्तिः संक्षिप्तको वा नाट्यधर्मं द्योतयति ।[1]

स्वभाविककार्यव्यापारेऽङ्गहारादीनां, गीतातोद्यानां, सन्ध्यङ्गानां नाट्यालङ्काराणां, वीथ्यङ्गानां च प्रयोगो विरल-विरलो भवति किन्तु नाट्याभिनये एतेषां निकामप्रयोगैः प्रेक्षणकाणामनुरञ्जनं नितरामभिमतमेव । किं बहुना, स्थाने स्थाने पद्यपाठो भृशं विलसति नाट्येषु । आत्मगतम्, एकोक्ति:, प्रतिक्रियोक्ति: आकाश-भाषितं, आकाशवाणी जनान्तिकमपवारितकञ्चेति सर्वं नाट्यधर्म: ।

वैदेशिक-नाट्यप्रयोगे लोकधर्मीत्वं (Realism) प्रधानम् । भारते पुन: नाट्यधर्मीत्वं नाट्याभिनये चरमोत्कर्षं प्रापितम् ।

---

१. अन्वर्थशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्य: ।
संक्षिप्तवस्तुविषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम ॥ ना. शा. २०.६८

अङ्गाभिनयः

३. अङ्गाभिनयः

चतुर्विधाभिनयेष्वाङ्गिकः प्रथमं स्थानमर्हति। आङ्गिकोऽभिनयस्त्रिविधो भवति-शारीरः, मुखजः चेष्टाकृतश्च। शारीरस्तु पुनः षड्विधो शरीराङ्गानुसारेण। शरीराङ्गानि तु शिरः, हस्तः, कटी, वक्षः, पार्श्वः, पादश्च। शिरसोऽपि षडङ्गानि सन्ति—नेत्रं, भ्रूः, नासा, अधरः, कपोलः, चिबुकम्।

शिरः कर्माणि

अभिनये शिरसः कर्माणि त्रयोदश सन्ति। तेषां प्रयोगाभिज्ञानं क्रमशोऽधोविषयानुसारेण भवति—

आकम्पितम्—	संज्ञा, अपदेशः, पृच्छा, स्वभावभाषणम्, निर्देशः।
कम्पितम्—	रोषः, वितर्कः, विज्ञानम्, प्रतिज्ञातम्, तर्जनम्, व्याधिः, अमर्षणम्।
धुतम्—	अनिष्टम्, विषादः, विस्मयः, प्रत्ययः, पार्श्वालोकनम्, शून्यम्, प्रतिषेधः।
विधुतम्—	शीतग्रस्तम्, भयार्तम्, त्रासितम्, ज्वरितम्।
परिवाहितम्—	साधनम्, विस्मयः, हर्षः, स्मितम्, अमर्षितम्, विचारः, विहृतम्, लीला।
आधूतम्—	गर्वः, इच्छा, दर्शनम्, पार्श्वालोकनम्, ऊर्ध्वालोकनम्।
अवधूतम्—	सन्देशः, आवाहनम्, आलापः, संज्ञा।
अञ्चितम्—	व्याधिः, मूर्च्छा, मदः, चिन्ता, दुःखम्।
निहञ्चितम्—	गर्वः, विलासः, ललितम्, बिब्बोकः, किलकिञ्चितम्, मोट्टायितम्, कुट्टमितम्, स्तम्भः।
परावृत्तम्—	मुखापहरणम्, पृष्ठतः प्रेक्षणम्।
उत्क्षिप्तम्—	प्रांशुदिव्यास्त्रयोगः।
अधोगतम्—	लज्जा, प्रणामः, दुःखम्।
लोलितम्—	मूर्च्छा, व्याधिः, मदः, आवेग, ग्रहः, निद्रा।

दृष्टिकर्माणि

तत्र अष्ट रसदृष्टयः, अष्ट स्थायिभावदृष्टयः, विंशतिः संचारिभावदृष्टयः सन्ति।[1] तासां विधानमधोविधं भरतेन वर्णितं क्रमशः—

रसाश्रिताः अष्ट	रसव्यापारः
कान्ता	शृङ्गाररसे
भयानका	भयानकरसे
हास्या	हास्यरसे
करुणा	करुणरसे
अद्भुता	अद्भुतरसे
रौद्री	रौद्ररसे
वीरा	वीररसे
बीभत्सा	बीभत्सरसे

स्थायिभावाश्रितादृष्टयः अष्ट	भावाः
स्निग्धा	रतौ
हृष्टा	हासे
दीना	शोके
क्रुद्धा	क्रोधे
दृप्ता	उत्साहे
भयान्विता	भये
जुगुप्सिता	जुगुप्सायाम्
विस्मिता	विस्मये

संचारिभावाश्रितादृष्टयः विंशतिः

संचारिभावाश्रिताः दृष्टयः विंशतिः सन्ति—शून्या, मलिना, श्रान्ता, लज्जान्विता, म्लाना, शङ्किता, विषण्णा, मुकुला, कुञ्चिता, अभितप्ता, जिह्मा, ललिता, वितर्किता, अर्धमुकुला, विभ्रान्ता, विप्लुता, आकेकरा, विकोशा, त्रस्ता, मदिरा च।

---

१. रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः।
श्रृणुत व्यभिचारिण्यः संचारिषु यथा हि ताः॥

शून्या	चिन्ता, स्तम्भः ।
मलिना	निर्वेदः, वैवर्ण्यम् ।
श्रान्ता	श्रमार्तिः, स्वेदः ।
लज्जिता	लज्जा
ग्लाना	अपस्मारः, व्याधिः, ग्लानिः ।
शङ्किता	शङ्का
विषादिनी	विषादः
मुकुला	निद्रा, स्वप्नः, सुखम् ।
कुञ्चिता	असूया, अनिष्टम्, दुष्प्रेक्षा, अक्षिव्यथा ।
अभितप्ता	निर्वेदः, अभिघातः, अभितापः ।
जिह्मा	असूया, जडता, आलस्यम् ।
ललिता	धृतिः, हर्षः ।
वितर्किता	तर्कः
अर्धमुकुला	आह्लादः, गन्धाघ्राणः ।
विभ्रान्ता	आवेगः, सम्भ्रमः, विभ्रमः ।
विप्लुता	चापलम्, उन्मादः, दुःखार्तिः, मरणम् ।
आकेकरा	दुरालोकः, विच्छेदः, प्रेक्षितम् ।
विकोशा	मतिः, विबोधः, अमर्षः, गर्वः, औग्र्यम् ।
त्रस्ता	त्रासः
मदिरा	मदः

ताराकर्माणि

भ्रमणम्, वलनम्, समुद्वृत्तम्	वीररौद्रयोः ।
निष्क्रमणम्, वलनम्	भयानके ।
सम्प्रवेशनम्	हास्य-बीभत्सयोः ।
पातनम्	करुणे ।
निष्कामणम्	अद्भुते ।
प्राकृतम्	शेषेषु रसेषु ।
विवर्तनम्	शृङ्गारे

तारकापुटकर्माणि

निमेषः, उन्मेषः	क्रोधे
प्रसृतम्	विस्मये, हर्षे, वीर्ये ।

कुञ्चितम्	अनिष्टदर्शनम् ।
समम्	शृङ्गारे
स्फुरितम्	ईर्ष्यासु
पिहितम्	सुषुप्ति-मूर्च्छा-वातोष्ण-धूम-वर्षाञ्जनार्तिषु
विताडितम्	अभिघाते

भ्रूकर्माणि

उत्क्षेपः (एकाभ्रूः)	कोपे, वितर्के, हेलायां, लीलादौ, श्रवणे, दर्शने ।
उत्क्षेपः (द्वयोः भ्रुवोः)	विस्मये, हर्षे, रोषे ।
पातनम्	आसूयित-जुगुप्सायाम्, हास्ये घ्राणे ।
भ्रूकुटी	दीप्तेषु क्रोधस्थानेषु ।
चतुरम्	शृङ्गारे, ललिते, सौम्ये, सुखे, स्पर्शे, प्रबोधने ।
विकुञ्चितम्	स्त्रीपुरुष-संलापे, मोट्टायिते, कुट्टमिते, विलासे, किलकिंचिते ।
रेचितम्	नृत्ते
स्वाभाविकम्	अनाविद्ध-(साधारण-)भावेषु ।

नासाकर्माणि

षड्विधा नासिका भवति—नता, मन्दा, विकृष्टा, सोच्छ्वासा, विकूणिता, स्वाभाविकी च ।

नता	विच्छिन्नमन्दरुदिते, नारीणामनुरोधने निःश्वासे ।
मन्दा	शोके, निर्वेदे, औत्सुक्ये, चिन्तायाम् ।
विकृष्टा	तीव्रगन्धे, ऊर्ध्वश्वासे, रोषभयार्तिषु ।
सोच्छ्वासा	मधुरे गन्धे, दीर्घोच्छ्वासे ।
विकूणिता	हास्येषु, जुगुप्सायाम्, असूयिते ।
स्वाभाविकी	शेषेषु भावेषु ।

गण्डकर्माणि

षड्विधं गण्डं भवति—क्षामम्, फुल्लम्, पूर्णम्, कम्पितम्, कुञ्चितम्, समम् च ।

तत्र विनियोगः—

क्षामम्	दुःखेषु
फुल्लम्	प्रहर्षे
पूर्णम्	उत्साहगर्वेषु
कम्पितम्	रोषहर्षेषु
कुञ्चितम्	रोमाञ्चे, शीते, भये, ज्वरे।
प्राकृतम्	शेषभावेषु

अधरकर्माणि

षड्विधमधरकर्म भवति—विवर्तनम्, कम्पनम्, विसर्गः, विनिगूहनम्, सन्दष्टकम्, समुद्गकञ्च।

तत्र विनियोगः—

विवर्तनम्	असूया-वेदनावज्ञा-हास्यादिषु।
कम्पनम्	शीतज्वररोषजपादिषु।
विसर्गः (स्त्रीणामेव)	विलासे, बिब्बोके, रञ्जने च।
विनिगूहनम्	आयासे
सन्दष्टम्	क्रोधकर्मसु
समुद्गः	अनुकम्पायाम्, चुम्बने, अभिनन्दने च।

चिबुककर्माणि

सप्तविधं चिबुककर्म भवति—कुट्टनम्, खण्डनम्, छिन्नम्, चुक्षितम्, लेहितम्, समम्, दष्टं च।

तत्र विनियोगः—

कुट्टनम्	भय-शीत-ज्वर-क्रोधग्रस्तानाम्।
खण्डनम्	जपाध्ययन-संल्लापभक्ष्ययोगे।
छिन्नम्	व्याधौ, भये, शीते, व्यायामे, रुषितेक्षिते।
चुक्षितम्	जृम्भणे
लेहनम्	लेह्ये
समम्	स्वभावभावेषु
सन्दष्टम्	क्रोधकर्मसु

आस्यकर्माणि

षड्विधमास्यकर्म भवति—विनिवृत्तम्, विधुतम्, निर्भुग्नम्, भुग्नम्, विवृतम्, उद्वाहि।

तत्र विनियोगः—

विनिवृत्तम्	असूयायाम्, ईर्ष्या-क्रोधावज्ञा-विहृतादिषु।
विधुतम्	वारणे
निर्भुग्नम्	गम्भीरालोकनादिषु।
भुग्नम्[1]	लज्जायाम्, निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु, नये, मन्त्रणे च।
विवृतम्	हास्य-शोक-भयादिषु।
उद्वाहि	लीलायाम्, गर्वे, अनादरे च।

मुखरागः

मुखरागश्चतुर्विधो भवति—स्वाभाविकः, प्रसन्नः, रक्तः, श्यामः।

तत्र विनियोगः—

स्वाभाविकः—स्वभावाभिनयाश्रयः।
प्रसन्नः—अद्भुत-हास्य-शृङ्गारेषु।
रक्तः—करुण-वीर-रौद्र-मदाद्येषु।
श्यामः—भयानक-बीभत्सयोः।

भरतो मुखरागस्य सविशेषं महत्त्वं वर्णयति। तद्यथा—

शरीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वितः॥
द्विगुणां लभते शोभां रात्राविव निशाकरः।
नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसस्फुटः॥
मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम्।
यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टि-संयुतम्॥
तथा भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत्॥

ना. शा. ८.१६६–१६९

---

१. भुग्नं नामास्यकर्म यतीनां स्वभावजं भवति।

ग्रीवाकर्माणि

ग्रीवाकर्म नवविधं भवति—समा, नता, उन्नता, त्र्यस्रा, रेचिता, कुञ्चिता, अञ्चिता, वलिता, विवृत्ता च।

एतासां विनियोगः—

समा	ध्यान-स्वभाव-जपकर्मसु।
नता	अलङ्कार-बन्धे, कण्ठावलम्बने।
उन्नता	ऊर्ध्वनिवेशने।
त्र्यस्रा	स्कन्धभारेऽतिदुःखिते।
रेचिता	मथननृत्तयोर्हावे च।
कुञ्चिता	धारिते, गलरक्षणे च।
अञ्चिता	उद्बन्धने, केश-कर्षोच्चदर्शने च।
वलिता	वीक्षणे
विवृत्ता	स्वस्थानाभिमुखादिषु।

भरतानुसारेण

ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि हि ॥ ८.१७७ ॥

पूर्वोक्ताभिनयकर्मसु शिरसोऽङ्गत्वं नेत्र-भ्रू-नासोष्ठ-कपोलादीनामुपाङ्गत्वं प्रसिद्धम्।

हस्तकर्माणि

अभिनये हस्तस्य त्रिविधा स्थितिर्भवति—असंयुक्तहस्तः, संयुक्तहस्तः, नृत्तहस्तश्च। एतेषां सप्तषष्टि कर्माणि अधोविधानि सन्ति—

असंयुक्तहस्तस्य चतुर्विंशति कर्माणि—

पताकः, त्रिपताकः, कर्तरीमुखः, अर्धचन्द्रः, अरालः, शुकतुण्डः, मुष्टिः, शिखरः, कपित्थः, खटकामुखः, सूच्यास्यः, पद्मकोशः, सर्पशीर्षकः, मृगशीर्षः, काङ्गुलः, अलपद्मः, चतुरः, भ्रमरः, हंसास्यः, हंसपक्षः, सन्दंशः, मुकुलः, ऊर्णनाभः, ताम्रचूडश्च।

संयुतहस्तस्य त्रयोदशकर्माणि—

अञ्जलिः, कपोतः, कर्कटः, स्वस्तिकः, खटकावर्धमानकः, उत्सङ्गः, निषधः, दोलः, पुष्पपुटः, मकरः, गजदन्तः, अवहित्थः, वर्धमानश्च।

नृत्तहस्तस्य त्रिंशत् कर्माणि—

चतुरश्रौ, उद्वृत्तौ, तलमुखौ, स्वस्तिकौ, विप्रकीर्णौ, अरालखटकामुखौ, आविद्धवक्रौ, सूच्यास्यौ, रेचितौ, अर्धरेचितौ, उत्तानवञ्चितौ, पल्लवौ, नितम्बौ, केशबन्धौ, लताख्यौ, करिहस्तौ, पक्षवञ्चितकौ, पक्षप्रद्योतकौ, गरुडपक्षौ, दण्डपक्षौ, ऊर्ध्वमण्डलिनौ, पार्श्वमण्डलिनौ, उरोमण्डलिनौ, उरःपार्श्वार्धमण्डलौ, मुष्टिकस्वस्तिकौ, नलिनीपद्मकोशकौ, अलपल्लवोल्वणौ, ललितौ, वलितौ च।

एतेषां प्रत्येकशोऽभिनेया भावाः, रसाः, पदार्थश्च सन्ति। दिङ्मात्रेण प्रमुखाणि कर्माणि तेषामभिनेयाश्च भावादयः प्रदर्श्यन्ते।

असंयुतहस्तस्य नाट्यप्रयोजकानि कर्माणि—

पताकः, पताकेन अग्निः, वर्षा, पुष्पवृष्टिः, पल्वलम, पुष्पोपहारः, शष्पाणि, वायुवेगः, ऊर्मिवेगः, वेला-क्षोभः, ओघः, शैलधारणम्, शैलोत्पाटनम्।

त्रिपताकः

त्रिपताकेन अवतरणम्, प्रवेशः, प्रणामः, पक्षिणामुत्पतनम्, नृपदर्शनम्, तपस्विदर्शनम्, संग्रामः, मकरः, वानरप्लवनम्, बालेन्दुदर्शनञ्च।

कर्तरीमुखः

कर्तरीमुखेन पतनं मरणञ्च।

अर्धचन्द्रः

अर्धचन्द्रेण बालतरवः, शशिलेखा, कम्बकलशवलयानि च।

अरालः

अरालेन जनसमूहश्च।

मुष्टिः

मुष्टिना असियष्टीनां कुन्तदण्डादीनां ग्रहणं व्यज्यते।

शिखरः

शिखरेण धनुर्धारणमभिनीयते तोमरशक्ति प्रमोक्षणञ्च।

कपित्थः

कपित्थहस्तेन असि-चाप-चक्र-तोमर-कुन्त-गदा-शक्ति-वज्रादीनि अभिनेयानि ।

खटकामुखः

विशिष्टमिदं हस्तकर्म, छत्रं, प्रग्रह-परिकर्षणं, व्यञ्जनकम्, आदर्शधारणं, पुष्पावचयः, प्रतोदकार्यम् इत्यादीनि व्यज्यन्ते ।

भरत आह—

होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं व्यञ्जनकं च ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव ॥
आयतदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसङ्ग्रहं चैव ।
स्रग्दामपुष्पमालावस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥
मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्याणि ।
अङ्कुशरज्ज्वाकर्षस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥

ना. शा. ९.६१-६६

सूचीमुखः

सूचीमुखेन नक्षत्राणि, यष्टिः, दिन-निशावसानानि, शिलावर्तयन्त्रशैलाः, देवाः (शम्भुः इन्द्रः) चन्द्रमण्डलं च प्रमुखतोऽभिनीयन्ते ।

पद्मकोशः

पद्मकोशेन विकसितकमलोत्पलमभिनेयम् ।

चतुरः

चतुरेण बहुविधा भावा अभिनीयन्ते ।

भरत आह—

नयविनयनियमसुनिपुणबालातुरसत्यकैतवार्थेषु ।
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्याः ॥ ९-९४
नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशः ।
लीलां रतिं रुचिं च स्मृतिबुद्धि-विभावनाः क्षमां पुष्टिञ्च ।
संज्ञामाशां प्रणयं विचारणं संगतं शौचम् ॥

चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम्।
प्रश्नं वार्तायुक्तिं वेषं मृगशाद्वलं स्तोकम् ॥
विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहान् दारान्।
नानावर्णांश्च तथा चतुरेणैवं प्रयुञ्जीत ॥ ९.९४–९९

भ्रमरः

भ्रमरेण पद्मोत्पलकुमुदानां पुष्पाणां ग्रहणविधिर्निदर्शनीयः।

सन्दंशः

सन्दंशेन प्रमुखतो योगध्यानादिकमभिनीयते।

अन्यच्च—

आलेख्य-नेत्ररञ्जन-वितर्क-वृन्त प्रवालरचने च।
निष्पीडनं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥ ९.११६

मुकुलः

मुकुलेन हिरण्यगणना, मुकुलितकुसुमानि च विभावनीयानि।

ऊर्णनाभः

ऊर्णनाभेन सिंहव्याघ्रादयो हिंस्रजन्तवोऽभिव्यज्यन्ते।

ताम्रचूडः

असंख्येयाः स्वर्णमुदास्ताम्रचूडेन व्यज्यन्ते।

संयुतहस्तस्य-कर्माणि

अञ्जलिः

भरतानुसारेण

देवतानां शिरःस्थस्तु गुरूणामास्य-संस्थितः।
वक्षस्थश्चैव मित्राणां स्त्रीणां त्वनियतो भवेत् ॥ ९.१२९

स्वस्तिकः

स्वस्तिकेन जलधरो, नभः, वनं, समुद्रः, ऋतवः, मही, ओघश्चाभिनीयन्ते।

निषधः

निषधेनाधोलिखिता भावाः प्रदर्श्यन्ते—

संग्रह–परिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च।

मकरः

हिंस्रजन्तवः मकरेणोपलक्षिताः। यथा

सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शनं नक्रमकरमत्स्यानाम्।
ये चान्ये क्रव्यादा अभिनेयास्तेऽर्थयोगेन॥

ना. शा. ९.१५२

गजदन्तः

गजदन्तेन विवाहो, यात्रा भारयोगः, स्तम्भग्रहणं, शैलशिलोत्पाटनं च व्यज्यन्ते।

भरतानुसारेण हस्त-प्रयोगो देशानुसारी कालानुसारी च भवति।

अन्यच्च—

उत्तमानां कराःकार्या ललाटक्षेत्रचारिणः।
वक्षस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः॥ ९.१७२

पूर्वोक्तान् हस्तप्रयोगान् व्यतिरिच्य बहवोऽन्ये हस्तप्रयोगा अपि लोके प्रचलिताः सन्ति। तेषां विषये भरत प्राह—

अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह।
छन्दतस्ते प्रयोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः॥ ९.१६३
देशं कालं प्रयोगं चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या नृणां स्त्रीणां विशेषतः॥ ९.१६४
सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि।
नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैः कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः॥ ९.१७०

नृत्तहस्ताः

पूर्वोक्तास्त्रिंशत् नृत्तहस्त-प्रयोगाश्चतुष्करणेषु विभक्ताः सन्ति—आवेष्टितानि उद्वेष्टितानि व्यावृतानि परिवर्तितानि च।

जठरकर्माणि

भरतानुसारेण जठरकर्माणि त्रिधा सन्ति—

क्षामं हास्येऽथ रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत्।
व्याधिते तपसि श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते॥
पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यशनादिषु॥ ९.२४२–२४३

कटीकर्माणि

कटीकर्माणि षड्विधा सन्ति–छिन्ना, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता। एतासु कम्पितायाः विनियोगोऽधोविधो भरतानुसारेण—

कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता॥ ९.२४९

ऊरुकर्माणि

ऊरुकर्माणि पञ्चधा सन्ति—कम्पनम्, वलनम्, स्तम्भनम्, उद्वर्त्तनम्, विवर्तनं च। एतेषां विनियोगो भरतेन वर्णितः—

गतिष्वधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम्।
वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैर-परिक्रमे॥
साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं सम्प्रयोजयेत्।
व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्त्तनं बुधैः॥
विवर्त्तनं च कर्तव्यं सम्भ्रमादि-परिक्रमे॥ ९.२५४–२५६

तत्रान्यान्यपि कर्माणि सम्भवेयुः येषां प्रयोगा लोकाद् ग्राह्याः[1]।

जङ्घा-कर्माणि

जंघाकर्माणि पञ्चधा भवन्ति—आवर्तितम्, नतम्, क्षिप्तम्, उद्वाहितम्, परिवृत्तं च। एतेषां विनियोगो भरतानुसारेण—

आवर्तितं प्रयोक्तव्यं विदूषक-परिक्रमे।
क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते॥
ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः।

पादकर्माणि

पादकर्माणि पञ्चधा विवृतानि—उद्घट्टितः, समः, अग्रतलसञ्चरः, अञ्चितः, कुञ्चितश्च। एतेषु कुञ्चितपादस्य विनियोगो भरतदिशावधेयः—

उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिते तथा।
अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत्॥ ९.२७८–२७९

---

१. यथादर्शनमन्यच्च लोकाद् ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः। ना. शा. ९.२५६

अन्यच्च पाद-जङ्घोरुकरणानां परस्परं सामञ्जस्यं भरतेन निर्दिष्टम्। तथा हि—

यथा पादः प्रवर्तेत तथैवोरुः प्रवर्तते।
तयोः समानकरणात् पादचारीं प्रयोजयेत्॥

चारी

नाट्यशास्त्रानुसारेण चारी नाम एकपाद प्रचारः। द्विपादक्रमणं तु करणमित्यभिधीयते, करणानां समूहैः खण्डं, खण्डानां समूहै मण्डलं जायते[1]।

नाट्ये चारी सविशेषं विलसति। भरतानुसारेण—

यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारीष्वेव संज्ञितम्।
न हि चार्या विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं संप्रवर्तते॥ १०.६

चारी-प्रयोगो नृत्ते युद्धे गतौ च महत्त्वपूर्णम्।[2] अन्यच्च—शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चारी, रौद्रप्रचरणाच्चापि महाचारी—

चारी द्विधा भवति—भौमीचारी आकाशिकी चारी च। तत्र भौमीचारी षोडशधा विभज्यते—समपादा, स्थितावर्ता, शकटास्या, अध्यर्धिका, चाषगति, विच्यवा, एडकाक्रीडिता, बद्धा, ऊरुद्वृत्ता, अड्डिता, उत्स्पन्दिता, जनिता, स्यन्दिता, अपस्यन्दिता, समोत्सरितमत्तल्ली, मत्तल्ली च।

आकाशिकी चारी षोडशधा विभज्यते—अतिक्रान्ता, अपक्रान्ता, पार्श्वक्रान्ता, ऊर्ध्वजानु, सूची, नूपुरपादिका, डोलपादा, आक्षिप्ता, आविद्धा, उद्वृत्ता, विद्युद्भ्रान्ता, अलाता, भुजङ्गत्रासिता, हरिणप्लुता, दण्डपादो, भ्रमरी च।

एतासां चारीणां स्वरूपं लक्षणं च नाट्यशास्त्रे सम्यग् वर्णितम्।[3]

---

१. एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता।
द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत्॥
करणानां समायोगात् खण्डमित्यभिधीयते।
खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत्॥
ना. शा. १०.३,४

२. ना. शा. १०,७। चारीभिःशस्त्रमोक्षश्च। १०.४
ना. शा. १०.१३–४५

३. ना. शा. ५.२७

चारीणां विनियोगो भरतेनाधोविधं वर्णयति—

धनुर्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ॥
अग्रगौ पृष्ठगौ वापि ह्यनुगौ वापि योगतः ।
पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥
यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
पादस्य निर्गमं कृत्वा तथोपाङ्गानि योजयेत् ॥
पादचार्यां यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
एवं हस्तश्चरित्वा तु कटीदेशं समाश्रयेत् ॥
एताश्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ॥

ना. शा. १०.४६–५०

चारीणां स्थानानि

चार्याः पश्चाद्यदवस्थानं भवति तदेव स्थानकमिति ख्यातम् । एतेषां प्रयोगः शास्त्रविमोक्षणे भवति[1] । स्थानानि षट् सन्ति–वैष्णवं, समपादं, वैशाखं, मण्डलं, प्रत्यालीढम्, आलीढं च ।

तत्र वैष्णवं स्थानम्—

द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।[2]
तयोः समस्थितस्त्वेकः त्र्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥
किञ्चिदञ्चितजंघं च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।
वैष्णवं स्थानमेतद्धि विष्णुरत्राधिदैवतम् ॥

ना. शा. १०. ५२. ५३

वैष्णवस्थानकेन स्वाभाविकः संवादः, पूर्वरङ्गे सूत्रधारस्य वचनम् च विनियुज्येते । 'तालमात्रान्तरस्थितौ समौ पादौ' इति समपादे विप्राणामाशीर्वचनं गृह्यते ।

अन्यच्च—

---

१. ना. शा. १०.५०

२. तालस्तु ८ इञ्च परिमितो भवति । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते' इति विश्वमेदिन्यौ ।

रूपणं पक्षिणां चैव वरं कौतुकमेव च।
खस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थायिनामपि ॥

अर्थात् पक्षिभूमिकायां पात्रं वैष्णवस्थानकं गृह्णाति। आकाशे रथे विमाने च स्थिताः जनाः समपादा भवन्ति।

वैशाखस्थानकेन अश्ववाहनं, व्यायामः, स्थलपक्षिभूमिका, धनुष्कर्षणं च सम्पाद्यन्ते।

मण्डलस्थानकेन धनुर्व्रजशस्त्रधारणं क्रियते, हस्त्यारोहणं गरुडादीनां महापक्षिणां च भूमिकाभिनीयते।

आलीढस्थानकेन वीररौद्ररसनिष्पादकं कर्म प्रयुज्यते।

अन्यच्च विनियोज्यं तत्र—

मल्लानां चैव सम्फेटः शत्रूणां च निरूपणम्।
तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ॥

प्रत्यालीढेन स्थानकेन नानाशास्त्रविमोक्षो विनियुज्यते। वृत्त्यनुसारेण चतुर्धा शास्त्रविमोक्षविधिः—भारतः, सात्त्वतः, वार्षगण्यः, कैशिकश्च। तेषां विनियोगः भारतेन कटिच्छेद्यं, सात्त्वतेन पादच्छेद्यं, वार्षगण्येन वक्षः-प्रहारः, कैशिकेन शिरश्छेदनं च प्रदर्शनीयानि।

खण्ड-मण्डलयोः प्रयोगः

भरतानुसारेण पूर्वोक्तानि खण्डमण्डलानि द्विपादचारीणां संयोगेन निष्पाद्यन्ते। तेषां विनियोगोऽधोविधो वर्तते—

एतानि खण्डानि समण्डलानि युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च।
लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि कार्याणि वाद्यानुगतानितज्ज्ञैः ॥
ना. शा. ११.७०

गति—प्रचारः

बहुविस्तरोऽयं विषय इति सम्प्रधार्य भरतेन प्रोक्तम्—

नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च लोकतः ॥
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः १२.२२५ १२.१५९

अभिनवगुप्तानुसारेण गतिः प्रकृतिं (कथापुरुषं), रसमवस्थां देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या। प्रकरणेऽस्मिन् गतिर्मुख्यतः पद्भ्यां गमनमेव द्योतयति,

किन्तु प्रसङ्गतः पात्रस्य सहायं वेषभूषादिकमासनं देहसन्निवेशं चानुदर्शयति। तथा हि प्रच्छन्नकामिते गतिः कीदृशी भवेदिति भरतमुखेन द्रष्टव्यम्।

रसानुसारेण गतिः

प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत।
विसर्जितजनः स्रस्तस्तथा दूतीसहायवान्॥
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः।
वेलासदृशवस्त्रश्च सहदूत्या शनैस्तथा॥
व्रजेत् प्रच्छन्नकामस्तु पादैर्निःशब्दमन्दगैः।
शब्दशङ्क्युत्सुकश्च स्यादवलोकन - तत्परः॥
वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन् मुहुः।

ना. शा. १२.४५–४८

इयं शृङ्गाररसपरागतिः।

वीरस्य गतिः

अथ वीरे तु कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता।
द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला॥
पार्श्वक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च।
कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद् गतिम्॥

ना. शा. १२.५७, ५८

शान्तस्य गतिः

वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा।
कृत्वा नाभितटे हस्तमुत्तानखटकामुखम्॥
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यात् पार्श्वं स्तनान्तरे।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम्॥
कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु।
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः॥
यतीनां श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः।
तेषां कार्या गतिर्ये तु नैष्ठिकं व्रतमाश्रिताः॥

अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्र - निरीक्षणः ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥
अचंचलमनाश्चैव यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च भवेत् कषायवसनस्तथा ॥
प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन वै बुधः ।
हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत् ॥
प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगः ।
अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद् व्यतिक्रमात् ।
उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ॥

ना. शा. १२.७६–८४

देशानुसारेण गतिः

रथगतिः

रथाधिष्ठितजनस्य गतिः चूर्णपदैः, समपादस्थानकेन च दर्शनीया। तत्र सूतो धनुः कूबरं च गृहीत्वा प्रतोदप्रग्रहधरोऽश्वादिचित्रेण सह दर्शनीयः। सूतश्चूर्णपदैः रंगे गच्छति।

एवमेव विमानाकाशजलगमनादिकं च प्रदर्शनीयम्। केन विधिना यानारोहणं यानादवतरणं च दर्शनीये इति भरतः स्पष्टयति—

आरोहमुद्वहेद् गात्रं किञ्चित् स्यादुन्मुखस्थितम् ।
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् ॥ १२.९२
अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ।
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ॥ १२.९३

व्योमादवतरणम्

स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ।
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद् गतिम् ॥
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैरथ ।
अश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ॥
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ।

ना. शा. १२.९३–९५

प्रासादारोहणे गतिः

प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य गात्रं पादं च न्यसेत सोपानपंक्तिषु ॥
तथावतरणं चैव गात्रमस्यैव कारयेत् ।
प्रासादे मन्मया प्रोक्तः प्रचारः केवलो भवेत् ॥ १२.९८

नौस्थगतिः

नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः॥
ना. शा. १२.१०२

पर्वतारोहणगतिः

प्रासादारोहणे यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ।
केवलं तच्च विक्षेपमंघ्रिष्वंगं भवेदथ ॥ १२.१०३

वृक्षारोहणगतिः

द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः पदैः । १२.१०४

विटस्य गतिः

विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललित-विक्रमा ।
पादैराकुञ्चितैः किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितैः ॥
स्वसौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ।
खटकावर्धमानकौ कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ॥ १२.११०-११२

मत्तानां गतिः

मत्तानां तु गतिः कार्या मदे तरुणमध्यमे ।
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणैः ॥
अवकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ।
विघूर्णितशरीरा च करैः प्रस्खलितैस्तथा ॥ १२.१२१-१२२

उन्मत्तस्य गतिः

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियतक्रमा ।
बहुचारी-समायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥

रूक्ष-स्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ॥
गायत्यस्माद्धसति संगे चापि न सज्जते ।
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यथवा पुनः ॥
कदाचिद्धावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ।
कदाचिदुपविष्टस्तु शयितः स्यात् कदाचन ॥
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्तो भवति ह्येवं तस्यैतां कारयेद्गतिम् ॥
स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
बद्धां चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ॥
अनेन चारीयोगेन परिभ्रम्य तु मण्डलम् ।
वाह्यभ्रमरकं चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥
त्रिकं सुलखितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सहगतिर्भवेत् ॥

ना. शा. १२.१२३-१३०

विदूषक-गतिः

विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ।
अङ्गकाव्यकृतं हास्यं हास्य नेपथ्यजं स्मृतम् ॥
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खंजश्च विकृताननः ।
यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद् भवेत् ॥
यदा तु बकवद् गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ।
अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः ॥
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः ।
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः ॥
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः ।
यस्तादृशो भवेद् विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥
तस्मात्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यं च तत्त्वतः ।
गति प्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ॥
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ।
तथा दक्षिण-हस्ते च कुर्याच्चतुरकं पुनः ॥

पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ।
पर्यायशः संनमयेल्लयतालवशानुगः ॥

स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ।
अलाभलाभाद् मुक्तस्य स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ॥

ना. शा. १२.१३७–१४६

पक्षि-श्वापद-पशूनां गतयः

सिंहस्य, ऋक्षस्य, वानरस्य वा गतिः कीदृशी भवेदिति भरतोप्रपञ्चयति—

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥

जानूपरि करं ह्येकमपरं वक्षसि स्थितम् ।
अवलोक्य दिशः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ॥

गन्तव्यं विक्रमैर्विप्राः पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
नियुद्ध-समये चैव रंगावतरणे तथा ॥

ना. शा. १२.१५४–१५६

अत्र मनुष्यः स्वयमेव सिंहीभूय रङ्गेऽवतरति ।

पात्राणां विपर्यय-गतिः

अभिनवगुप्तानुसारेण कस्यचित् कार्यस्य साधनाय पुरुषः स्त्रीभावेन स्त्री वा पुरुषभावेन रंगे प्रविशति । यथा विदूषकस्य सङ्केतस्थाने चेटिकावस्त्रधारणम् इति व्याजसमुत्थो विपर्ययः । अन्यत्र क्रीडासमुत्थो विपर्ययो जायेत । तत्र इष्टजनस्याकृतौ नायिका रङ्गेऽवतरति । वञ्चनासमुत्थे विपर्यये कापि पात्रं वंचयितुमपरं पात्रं विपरीतं पुरुषभावं स्त्रीभावं वा धारयति । यथा विदूषकं वंचयितुं चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम् ।

भरतानुसारेण—

स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
धैर्योदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥ १२.१९७
स्त्रीपुमांसं त्वभिनयेद् वेषवाक्यविचेष्टितैः । १२.१९८
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥ १२.१९९

आसन-विधिः

पात्राणि केन विधिनासनं गृह्णीयुरित्यस्मिन् प्रकरणे विविक्तम्। आसनं तु स्त्रीपुरुषविचारेण, मनःस्थितिं सम्प्रधार्य प्रयोजनं चोद्दिश्य निर्धारणीयम्। तथा हि भरतः स्वस्थानां विषये—

नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः।
विष्कम्भिताञ्चितौ पादौ त्रिकं किञ्चित् समुन्नतम्॥
हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने।
ना. शा. १२.२०३–२०४

सचिन्तानामासनम्

पादः प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रयः॥
शिरः पार्श्वनतं चैव सचिन्त उपवेशने।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः॥ १२.२०४–२०५

धार्मिकविधिषु आसनम्

पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि च।
विष्कम्भितं पुनश्चैव जानुं भूमौ निपातयेत्॥ १२.२०९
प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च।
महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम्॥ १२.२१०

देवादीनामासनम्

देवानां नृपतीनां च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः।
पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा॥
मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानी-युवराजयोः।
काष्ठासनं द्विजादीनां कुमाराणां कुथासनम्॥ १२.२१५–२१७

तथैव स्त्रीणामप्यासनं विधातव्यम्।

आसनदूषणम्

नौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्याय-पार्थिवैः॥ १२.२२७

वाक्याभिनयः

नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबन्धैः कृतः स चूर्णपदैः ।
प्राकृत-संस्कृतपाठो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥ १२.४४

४. वाक्याभिनयः

वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येयं तनूः स्मृता ।
अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि ॥ १४.२

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च ।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग् हि सर्वस्य कारणम् ॥ १४.३

अभिनवगुप्तानुसारेण 'वाचि यत्नस्तु कर्तव्य' इति कविना निर्माणकाले नटेन प्रयोगकाले ।

पाठ्यगुणाः

तत्र पाठ्यगुणाः पाठ्ये उपकारकाः सन्ति, यदुपकृतं काव्यं पाठ्यं भवति । तत्र पाठ्यगुणाः षट् सन्ति—सप्तस्वराः, त्रीणिस्थानानि, चत्वारो वर्णाः, द्विविधाकाकुः, षडलङ्काराः, षडङ्गानि च ।

स्वरविधानम्

भरतानुसारेण रसस्य स्वरस्य च सामञ्जस्यमधोविधं भवति—

१. मध्यमपञ्चमौ	हास्यशृङ्गारयोः
२. षड्जर्षभौ	वीर-रौद्राद्भुतेषु
३. गान्धारः, निषादः	करुणे
४. धैवतः	बीभत्से भयानके

स्थानविधानम्

शिरःस्थानेन	दूरस्थे आभाषणम्
कण्ठस्थानेन	नातिदूरे
उरःस्थानेन	पार्श्वतः

अन्यच्च—

उरसोदाहृतं वाक्यं शिरसा दीपयेद् बुधः ।
कण्ठेन शमनं कुर्यात् पाठ्ययोगेषु सर्वदा ॥ १७.१०७

वर्णविधानम्

उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पिताश्चत्वारो वर्णाः—

स्वरितोदात्तैर्वर्णैः हास्यशृङ्गारयोः

उदात्त-कम्पितैः वीर-रौद्राद्भुतेषु

अनुदात्त-स्वरित-कम्पितैः—करुण-बीभत्स-भयानकेषु

काकुविधानम्

काकुः साकांक्षा, निराकांक्षा च भवति ।

काकुः साकांक्षा अनियुक्तार्थके वाक्ये । तारादिमन्द्रान्तम् अनिर्यातितवर्णालङ्कारं कण्ठोरःस्थानगतम् ।

काकुः निराकांक्षा नियुक्तार्थके वाक्ये । मन्द्रादितारान्तम्, निर्यातितवर्णालङ्कारम्, शिरःस्थानगतम् ।

हास्यशृङ्गार-करुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ।
वीररौद्राद्भुतेषूच्चा दीप्तावापि प्रशस्यते ॥
भयानके सबीभत्से द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
एवं भावरसोपेता काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ १७.१२८–१२९

अलङ्कारविधानम्

अलङ्काराः षड्धा-उच्चः, दीप्तः, मन्द्रः, नीचः, द्रुतः, विलम्बितश्च ।

१.	उच्चः	शिरःस्थानगतः	दूरस्थभाषण-विस्मयोत्तरोत्तर-संजल्प-दूराह्वान-त्रासना बाधाद्येषु ।
२.	दीप्तः	शिरःस्थानगतस्तारतरः	आक्षेप-कलह-विवादामर्ष-क्रुष्टाघर्षण-क्रोध-शौर्य-दर्प-तीक्ष्ण-रूक्षाभिधान-निर्भर्त्सनाक्रन्दितादिषु ।
३.	मन्द्रः	उरः स्थानगतः	निर्वेद-ग्लानि-चिन्तौत्सुक्य-दैन्य-व्याधि-क्रीडा-गाढशस्त्रक्षत-मूर्च्छा-मद-गुह्यार्थ-वचनादिषु ।
४.	नीचः	उरः स्थानस्थः मन्द्रतरः	स्वभावाभाषण-व्याधि-शम-श्रमार्त-त्रस्त-पतित-मूर्छितादिषु ।
५.	द्रुतः	कण्ठगतः त्वरितः	लल्लन-मन्मन-भयशीत-ज्वर-त्रासाय-स्तात्ययिककार्यविदनादिषु ।

६. विलम्बितः	कण्ठस्थानगतः तनुमन्द्रः	शृङ्गार-करुण-वितर्कित्-विचारामर्षासूयिताव्यक्तार्थ-प्रवाद-लज्जा-चिन्ता-तर्जन-विस्मय-दोषानुकीर्तन-दीर्घरोग-निपीडनादिषु।

अङ्गविधानम्

षड्धाङ्गानि—विच्छेदोऽर्पणं, विसर्गोऽनुबन्धो, दीपनं प्रशमनमिति।[1]

अङ्गानि	रसाः
१. अर्पण—विच्छेद-दीपन-प्रशमनयुक्तपाठचम्	हास्य-शृङ्गारयोः
२. दीपन—प्रशमन-युक्तम्	करुणे
३. विच्छेद—प्रशमन-दीपनानुबन्धवहुलम्	वीर-रौद्राद्भुतेषु
४, विसर्ग—विच्छेदयुक्तम्	वीभत्स-भयानकयोः

लय-विधानम्

लयः त्रिधा भवति—द्रुतः, मध्यः, विलम्बितः।

लयः	रसेषुविनियोगः
१. द्रुतः	वीर-रौद्राद्भुत-बीभत्स-भयानकेषु
२. मध्यः	हास्य-शृङ्गारयोः
३. विलम्बितः	करुणे

१. एतेषु विच्छेदस्तु विराम एव। भरतानुसारेण विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः। विरामो ह्यर्थानुदर्शकः। तद्यथा,

विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः।
कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नर्थापेक्षी यतः स्मृतः॥
यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टि-समन्वितः।
वाचिकाभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शकैः॥ ना. शा. १७.१३४

आहार्याभिनयः

५. आहार्याभिनयः

अभिनवगुप्तेन नाट्य-प्रयोग आहार्याभिनयस्य वैशिष्ट्यं वर्णितम्। तद्यथा—

नानाभूता या अवस्था रतिशोकाद्या नानाश्रयभूताश्च याः प्रकृतयो धीरोदात्तादय उत्तमाधमप्रभृतयश्च ताः पूर्वं यत्नतो नेपथ्येन साधिताः प्रकाशिताः पश्चादङ्गादिभिर्विभागमनुभावविषय-विभाग-नामोपपत्ति देशकालविभागं चार्पयद्भिः स्फुटतामानीयन्ते। तेन समस्ताभिनय-प्रयोगचित्रस्य भित्तिस्थानीयमाहार्यम्। तथा च समस्ताभिनयव्युपरमेऽपि नेपथ्यविशेष-दर्शनाद्विशेषोऽवसीयत एव।[1]

भरतानुसारेण 'आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः'। तत्रेदं नेपथ्यं चतुर्धा भवति—पुस्तः, अलङ्कारः, अङ्गरचना, सञ्जीवं च।

पुस्तः

पुस्तो नाम नेपथ्यं त्रिविधं भवति—सन्धिमः व्याजिमः, वेष्टिमश्च। तत्र सन्धिमः सन्धानं सन्धा तया निर्वृत्तः। व्याजिमः सूत्रस्याकर्षादिरूपः, तेन निर्वृत्तः। वेष्ट्यत इति वेष्टिमः।

अलङ्कारः

अलङ्कारः त्रिविधो भवति—माल्येन, आभरणेन, वस्त्रेण च। शरीरस्य विविधाङ्गेषु प्रयुक्ता अलङ्कारा अधोनिर्दिष्टाः सन्ति देवानां पार्थिवानाञ्च—

शिरसि—	चूडामणिः, मुकुटम्, किरीटम्, मौलिश्च।[2]
कर्णे—	कुण्डलं, मोचकं, कीला।[3]

---

१. नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्वं नेपथ्यसाधिताः।
अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः॥
ना. शा. २१.२ अधिकृत्य भारती।

२. चूडामणिः शिरोमध्ये। मुकुटं ललाटोर्ध्वे।

३. कुण्डलमधरपाल्याम्। मोचकं कर्णशष्कुल्या मध्यच्छिद्रे कृतम्। कीला ऊर्ध्वच्छिद्रे, उत्तरकर्णिकेति प्रसिद्धा।

कण्ठे—	मुक्तावली, हर्षकम्, सूत्रकं च ।[१]
अङ्गुलौ—	वेतिका, अङ्गुलिमुद्रा च ।[२]
बाहुनाल्याम्—	वलयम् ।
मणिबन्धे—	रुचकः, चूलिका च ।[३]
कूर्परोपरि—	केयूरे अङ्गदे ।[४]
वक्षसि—	त्रिसरः, हारश्च ।[५]
कटौ—	तलकं, सूत्रकं च ।[६]

अधोविधानि नारीणामाभरणानि सन्ति—शिरसि-शिखापाशम्, शिखा-व्यालः, पिण्डीपत्रम्, चूडामणिः, मकरिकाः, मुक्ताजालम्, गवाक्षिकं, शीर्ष-जालं च ।[७]

ललाटे—	तिलकम् ।
भ्रूगुच्छोपरि—	कुसुमानुकृतिः गुच्छः ।
कर्णे—	कर्णिका, कर्णवलयं, पत्रकर्णिका, कुण्डलं, कर्णमुद्रा, कर्णोत्कीलका, दन्तपत्राणि, कर्णपूरः ।
गण्डे—	तिलकाः पत्रलेखाश्च
वक्षसि—	त्रिवणी, हाराः[८]
नेत्रयोः—	अञ्जनम्
अधरे—	रञ्जनम्, अश्मरागोद्द्योतितः, पल्लवप्रभः

---

१. हर्षकमिति समुद्गकं सर्पादिरूपतया प्रसिद्धम् ।
सूत्रकमिति गुच्छग्रीवासूत्रादितया प्रसिद्धम् ।

२. वेतिकेति सूक्ष्मकटकरूपा, अङ्गुलिमुद्रा पक्षिपद्माद्याकारेणोपेता ।

३. रुचकः करगोलके विततः । ततः ऊर्ध्वे चूलिका ।

४. कूर्परस्योर्ध्वतः केयूरे । तयोरूर्ध्वेऽङ्गदे ।

५. त्रिसरः मुक्तालतात्रयेय ।

६. तलकं नाभेरधः तस्याप्यधः सूत्रकम् ।

७. शिखापाशस्तु चूडापाश एव । शिखाव्याले ग्रन्थिभिरुपनिबद्धो नागो भवति कर्णिका-स्थानीयः । तस्यैव दल-सन्धानतया चित्ररचनानि वर्तुलानि पत्राणि पिण्डी पत्राणि । चूडामणिः शिरोमध्ये ततो मकरिका ततो ललाटान्तमुक्ताजालिका (तोरणम्) ।

८. नानाशिल्पकृतास्चैव हारा वक्षोविभूषणम् ।

दन्तेषु—	विविधाः रागाः, मुक्ताभासितशोभनाः, पद्मपल्लवरञ्जनाः
कण्ठे—	रत्नावली, सूत्रकम्, द्विसरः, त्रिसरः, चतुस्सरः, शृङ्खालिका च।
बाहुमूले—	अङ्गदं वलयं चैव।
स्तने—	मणिजाल विशिष्टो हारः।
बाहुनाल्याम्—	खर्जूरकम्, उच्छितिकम्।
अङ्गुलौ—	कलापी, कटकम्, शङ्खौ, हस्तपत्रं, मुद्राङ्गुलीयकम्, सुपूरकः।[1]
श्रोण्याम्—	मुक्ताजालाढ्यकतलकम्, मेखला, काञ्चिका, रशना, कलापश्च।[2]
गुल्फोपरि—	नूपुरः, किंकिणीकः, घण्टिका, रत्नजालकम्, कटके।
जंघयोः—	पादपत्रम्
अंगुलीषु—	अंगुलीयकम्।
पादयोः—	अंगुष्ठ-तिलकाः।

अन्यच्च पादयोर्भरतानुसारेण चित्रणमलक्तकेन—

तथालक्तकरागश्च नानाभक्तिनिवेशितः।
अशोकपल्लवच्छायः स्यात् स्वाभाविक एव च॥

ना. शा. २१.४१,४२

प्रयोगविज्ञानस्योत्कर्षोऽलङ्कारस्य यथोचितविनिवेशने वर्तते। औचित्यं तत्र भावरसावस्थानुरूप्यमेव प्रवर्तते। तथा हि भरतः—

एतद् विभूषणं नार्या आकेशादानखादपि॥ २१.४२
यथाभावरसावस्थं विज्ञेयं द्विजसत्तमाः।
आगमश्च प्रमाणं च रूपनिर्वर्णनं तथा॥ २१.४३

---

१. तलकमिति कवाटद्वय—योजितमिति भारत्यामभिनवगुप्तो ना. शा. २१.३६ अधिकृत्य।

२. भरतानुसारेण—

एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखलात्वष्टयष्टिका।
द्विरष्टयष्टी रशना कलापः पञ्चविंशकः॥ इत्यादि

ना. शा. २१.३७,३८

विश्वकर्ममतात् कार्यं सुबद्ध्यापि प्रयोक्तृभिः ।
विभागतोऽभिप्रयुक्तमङ्गशोभाकरं भवेत् ॥ २१.४५
यत्नभावविनिष्पन्न मानुषाणां विभूषणम् ॥ ना. शा. २१.५०

एतत्सर्वं मुख्यतः सूत्रधारस्य करणीयमासीत् ।
अन्यच्च सूत्रधार-विचारणाक्षेत्रं वर्तते—

न तु नाटचप्रयोगे तु कर्तव्यं भूषणं गुरु ।
खेदं जनयते तद्धि सव्यायतविचेष्टनात् ॥ ना. शा. २१.४६,४७

सूत्रधारेण विज्ञेयमासीत् प्रयोगविधौ यत् नानादेशानां मनुष्याणां वेषभूषादयः विभिन्नाः सन्ति । तथैव दिव्याङ्गनानां, विद्याधरीणां, यक्षीणाम्, अप्सरोनागयोषिताम्, ऋषिदैवतकन्यानां वैविध्यं वर्तते वेषभूषादिषु ।

वेषाः

आकृतिस्तस्य कर्तव्या यस्य प्रकृतिरास्थिता ॥ ना. शा. २१.८९

वर्णः

वेषस्य प्रथमविन्यासो वर्ण एव । वर्णश्चत्वारः सन्ति-सितो, नीलः, पीतः, रक्तश्च । एतेषां मिश्रणेन संयोगजा उपवर्णा भवन्ति ।

भरतानुसारेण वेषेण वर्णैश्च यथोचितं छादितः पुरुषः परभावं प्रकुरुते । अर्थात् यस्य वेषस्तस्य प्रकृतौ पात्रं प्रविशति । पात्रं तु न केवलं मनुष्यस्य अथवा देवदानव-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-पन्नगानां भूमिकायामेव वेषवर्णादीनां परिवर्तनेन प्रविशति, अपि तु शैल-प्रासाद-यन्त्राणि, चर्मवर्मध्वजाः, नानाप्रहरणाद्या अपि पात्रीभूय मनुष्यरूपेण रंगमवतरन्ति । तथाह भरतः—

शैल-प्रासादयन्त्राणि चर्मवर्म-ध्वजास्तथा ।
नानाप्रहरणाद्याश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ॥
अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ॥ २१.९३–९४

देवादीनां वर्णपरिचयोऽधोलिखिततालिकया भवति—

योनयः	वर्णाः
देवाः, यक्षाः, अप्सरसः	गौराः
रुद्रः, अर्कः, स्कन्दः, द्रुहिणः	तपनीय-प्रभाः (स्वर्णवर्णा)
सोमः, बृहस्पतिः, शुक्रः, वरुणः, तारकाः, समुद्रः, हिमवान्, गङ्गा	श्वेताः

अङ्गारकः	रक्तः
बुधहुताशनौ	पीतौ
दैत्याः, दानवाः, राक्षसाः, गुह्यकाः, नगाः, पिशाचाः, जलम्, आकाशः	असितानि
षट्सु द्वीपेषु पुरुषाः	निष्टप्तकनक-प्रभाः
राजानः	पद्मवर्णाः, गौराः, श्यामाः
सुखिनः मर्त्याः	गौराः
कुकर्मिणः, ग्रहग्रस्ताः, व्याधिताः तपश्चिनः, कुजातयः	असिताः
ऋषयः	बदरप्रभाः
किराताः, बर्बराः, आन्ध्राः, द्राविडाः, काशिकोशलाः, पुलिन्दाः, दाक्षिणात्याश्च	असिताः
शकाः, यवनाः, पह्लवा, बाह्लिका उत्तरदेशवासिनः	गौराः
पाञ्चालाः, शौरसेनाः, माहिषाः औड्रमागधाः, अङ्गाः, बङ्गाः, कलिङ्गा	श्यामाः
ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः	गौराः
वैश्याः शूद्राः	श्यामाः

यस्य भूमिकायां पात्रं प्रवर्तते, तस्य वर्णेनात्मानं रञ्जयेत् ।

श्मश्रुकर्म

- भरतानुसारेण—

श्मश्रुकर्मप्रयुञ्जीत देशकालवयोऽनुगम् । २१.११४

तत्र श्मश्रु चतुर्विधं भवति—शुद्धं, विचित्रं, श्यामं रोमशमेव च। शुद्धं श्मश्रु तु क्षुरितं भवति अदृश्यमेव । विचित्रे श्मश्रुणि क्षुरेण विचित्राः संनिवेशा रचिता भवन्ति ।

वर्णवत् श्मश्रूण्यपि केषां कीदृशानि भवन्त्विति भरतेन विस्तरशः निर्दिष्टम् । तथा हि—

ऋषीणां तापसानां च ये च दीर्घव्रता नराः ।
तथा च चीरबद्धानां रोमशं श्मश्रुकीर्तितम् ॥ २१.१२०

वस्त्रविधानम्

वेषस्त्रिविधो भवति—शुद्धः, विचित्रः, मलिनश्च । भरतो विशेषावसरोचितं विविधलोकानां वेषं निर्धारयति—

देवाभिगमने चैव मंगले नियमस्थिते ।
तिथिनक्षत्रयोगे च विवाहकरणे तथा ॥
धर्मप्रवृत्तं यत्कर्म स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
वेषस्तेषां भवेच्छुद्धो ये च प्रायत्निका नराः ॥
ना. शा. २१.१२३-१२४

स देव-दानव-यक्ष-गन्धर्वोरग-राक्षस-नृप-ब्राह्मणामात्य-वणिक्काञ्चुकीय-तपस्वि-विप्र-क्षत्रिय-वैश्यादीनां वेषवैशिष्ट्यं वर्णयति ।

कीदृशं वस्त्रं केन धारणीयमिति वर्णयन् भरतः प्राह—

चीरवल्कलचर्माणि तापसानां तु योजयेत् ।
परिव्राण्मुनिशाक्यानां वासः काषायमिष्यते ॥
नानाचित्राणि वासांसि कुर्यात् पाशुपतेष्वथ ॥
ना. शा. २१.१३१-१३२

कार्यान्तरेण वस्त्र-वैशिष्ट्यं जायते । तथा हि—

वेषः साङ्ग्रामिकश्चैव शूराणां सम्प्रकीर्तितः ।
विचित्रशस्त्रकवचो बद्धतूणो धनुर्धरः ॥ २१.१३५

प्रतिशिरोविधानम्

किमिदं प्रतिशिरो नाम ? अभिनवगुप्तो निर्वक्ति-प्रकृति-रूपं शिरः इति प्रतिशिरः । अर्थात् केवलं शिरसः कपटावरणेन परभाव-ग्रहणं सम्भवेत् । यदि नाम किञ्चित् पात्रं सिंहस्य भूमिकायां रङ्गेऽवतरति, स सिंहस्य प्रतिशीर्षकेण (प्रतिरूपमुखेन) आत्मानं दर्शयति । इयं तु साधारणरीतिरासीत् ।

तत्र देवराजादीनां प्रकृतिग्रहणं तु मुकुटादीनां वैविध्येन सम्भवति । बहुविधाः मुकुटा आसन् । केषाञ्चिद् भूमिका अर्धमुकुटेनान्येषाञ्च प्रतिशीर्षेण, लम्बकेशेन, मुण्डितशिरसा, कुञ्चिकेशेन, शिखण्डेन शिखया वा विभावनीया ।

प्रकृतेः सारूप्यार्थं किं किं साधनीयमिति भरतो निर्दिशति—

प्रतिपादं प्रतिशिरः प्रतिहस्तं प्रतित्वचं।
तृणैः किलिञ्जैर्भाण्डैर्वा सारूप्याणि तु कारयेत्॥
ना. शा. २१.२१०

मुखस्य प्रतिशिरोविधानम्

भरतानुसारेण—

अथ शीर्षविभागार्थं घटी कार्या प्रयत्नतः।[1]
स्वप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वात्रिंशत्यङ्गुलानि वै॥
ना. शा. २१.१८९

छेद्यं बुधाः प्रकुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा।
अर्धाङ्गुलं ललाटं तु कार्यं छेद्यं षडङ्गुलम्॥
अर्धार्धमङ्गुलं छेद्यं कव्योर्द्व्यधाङ्गुलं भवेत्।
कटान्ते कर्णनालस्य छेद्यं द्व्यधिकमङ्गुलम्॥
त्र्यङ्गुलं कर्णविवरं तथा स्याच्छेद्यमेव हि।
ततश्चैवावटुः कार्या सुसमा द्वादशाङ्गुला॥
घटयां ह्येतत्सदाच्छेद्ये विधानं विहितं मया॥
ना. शा. २१.१९०–१९४

१. अत्र घटीस्थाने पटीपाठोऽपि विद्यते।

सत्त्वाभिनयः

६. सत्त्वाभिनयः

नाट्यं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् । ना. शा. २२.१

अभिनवगुप्तानुसारेण रसमयं हि नाटचम्। रसे चान्तरङ्गः सात्त्विकः। तस्मात् स एवाभ्यर्हितः । वागङ्गाभिनययोर्यत्रैकत्रैवाभिनये क्रमेण युगपद्वा प्रयुज्यते, तत्र सात्त्विकस्यान्याद्वयपेक्षयाधिक्यं भवति । तत् प्रशस्यतमाभिनय-क्रिया भवति ।

अभिनवगुप्तानुसारेणाभिनयस्तु सत्त्वपरायणः। यतो हि नाम सुष्ठु सम्यगभिमुखीभावं सौष्ठवं नीतो भवति रसपर्यन्तत्वात् प्रोतेरिति। सात्त्विकाभावे ह्यभिनयक्रिया नामापि नोन्मीलति। अभिनयनं हि—चित्तवृत्तिसाधारणतापत्ति-प्राणसाक्षात्कार कल्पाध्यवसाय सम्पादनम्' । अतएवोक्तम्—'सत्त्वे नाटच' प्रतिष्ठितम्' इति ।

सत्त्वं हि विज्ञेयम्—

इह चित्तवृत्तिरेव संवेदनभूमौ सङ्क्रान्ता देहमपि व्याप्नोति ।
सैव च सत्त्वमित्युच्यते ॥

सात्त्विकभावानामधिष्ठानं मन एव। मनसा इन्द्रियार्थाः शब्दादयो गृह्यन्ते। तत्कथमिति भरत आह—

कृत्वा साचीकृतां दृष्टिं शिरः पार्श्वनतं तथा ।
तर्जनीं कर्णदेशे च बुधः शब्दं विनिर्दिशेत् ॥ २२.८२
किंचिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वा भ्रूक्षेपमेव च ।
तथा सगण्डयोः स्पर्शात् स्पर्शमेव विनिर्दिशेत् ॥
कृत्वा पताकौ मूर्धस्थौ किञ्चित् प्रचलिताननः ।
निर्वर्णयन्त्या दृष्टया च रूपं त्वभिनयेद् बुधः ॥
किञ्चिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वोत्फुल्लां च नासिकाम् ।
एकोच्छ्वासेन चेष्टौ तु रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ॥

प्रायश आङ्गिक-वाचिकाहार्यैः व्यामिश्र एव सात्त्विकाभिनयः प्राप्यते। यत्र सत्त्वाभिनयस्योत्तमत्वं तत्रोत्तमं काव्यं भवति, मध्यमे च सत्त्वे, मध्यमं काव्यम्। अथ च सत्त्वाभिनयेऽधमे सति अधमं काव्यं भवेत्। व्यामिश्रत्वेन प्रकरणमिदं सामान्याभिनय संज्ञां धत्ते ।

मनसो भावाः सात्त्विका इति त्रिविधाः सन्ति—इष्टः, अनिष्टः, मध्यस्थश्च। तेषामभिनयोऽधोविधिना सम्पाद्येत्—

इष्टदर्शने

प्रह्लादनेन गात्रस्य तथा पुलकितेन च।
वदनस्य विकासेन कुर्यादिष्टदर्शनम्॥
इष्टे शब्दे तथा रूपे स्पर्शे गन्धे तथा रसे।
इन्द्रियैर्मनसा प्राप्तैः सौमुख्यं सम्प्रदर्शयेत्॥

अनिष्टदर्शने

परावृत्तेन शिरसा नेत्रनासाविकर्षणैः।
चक्षुषश्चाप्रदानेन ह्यनिष्टमभिनिर्दिशेत्॥

मध्यस्थदर्शने

नातिहृष्टेन मनसा न चात्यर्थंजुगुप्सया।
मध्यस्थेनैव भावेन मध्यस्थमभिनिर्दिशेत्॥
ना. शा. २२.८९–९२

भरतानुसारेण सुखस्य मूलं प्रमदाः। सा त्रिविधा भवति—बाह्या, आभ्यन्तरा, बाह्याभ्यन्तरा च।

सात्त्विकाभिनयैः तासां कामसमुत्पत्तिर्लक्ष्यते। प्रथमं तावन्मदनातुराया वेश्याया लक्षणम्—

ईषत्संरक्तगण्डस्तु सस्वेदलवचित्रितः।
प्रस्पन्दमानरोमाञ्चो मुखरागो भवेदिह॥ २२.१६२
काम्येनाङ्गविकारेण सकटाक्षनिरीक्षितैः।
तथाभरण-संस्पर्शैः कर्णकण्डूयनैरपि॥
अङ्गुष्ठाग्रविलिखनैः स्तननाभिप्रदर्शनैः।
नखनिस्तोदनाच्चैव केशसंयमनादपि॥
वेश्यामेवंविधैर्भावैर्लक्षयेन्मदनातुराम्॥ २२.१६३–१६६

कुलजायाः कामभावस्य लक्षणम्—

प्रहसन्तीव नेत्राभ्यां प्रततं च निरीक्षते।
स्मयते सा निगूढं च वाचं चाधोमुखी वदेत्॥

स्मितोत्तरा मन्दवाक्या स्वेदाकारनिगूहनी।
प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना ॥ २२.१६७–१६८

कामस्तु अप्राप्त-सुरतोत्सवाया दशस्थानगतो भवति। तद्यथा—अभिलाषः, चिन्तनं, अनुस्मृतिः, गुणकीर्तनम्, उद्वेगः, विलापः, उन्मादः, व्याधिः, जडता, मरणञ्च। एतेषां सात्त्विकाभिनयोऽधोविधो भवति—

अभिलाषः

निर्याति विशति च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य।
तिष्ठति च दर्शन-पथे प्रथमस्थाने स्थिता कामे ॥ २२.१७४

चिन्तनम्

आकेकरार्धविप्रेक्षितानि वलयरशनापरामर्शः।
नीवीनाभ्याः संस्पर्शनं च कार्यं द्वितीये तु ॥ २२.१७६

अनुस्मृतिः

मुहुर्मुहुर्निश्वसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।
प्रद्वेषाच्चान्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥
नैवासने न शयने धृतिमुपलभते स्वकर्मणि विहस्ता।
तच्चिन्तोपगतत्वात् तृतीयमेवं प्रयुञ्जीत ॥ २२.१७८

गुणकीर्तनम्

अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः ।
नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतत् स्याद् गुणकीर्तनम् ॥
गुणकीर्तनोत्कथनैरश्रुस्वेदापमार्जनैश्चापि ।
दूत्यविरहविस्रम्भैरभिनययोगश्चतुर्थेऽपि ॥ २२.१८०

उद्वेगः

आसने शयने चापि न तुष्यति न तिष्ठति।
नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेग-स्थानमाश्रिता ॥
चिन्ता-निःश्वास-खेदेन हृद्दाहाभिनयेन च।
कुर्यात्तदेवमत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च ॥ २२.१८१–१८२

विलापः

इह स्थित इहासीन इह चोपगतो मया।
इति तैस्तैर्विलपितैर्विलापं सम्प्रयोजयेत् ॥

उद्विग्नात्यर्थमौत्सुक्याद् धृत्या च विलापिनी ।
ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाश्रिता ॥ २२.१८३–१८४

उन्मादः

तत्संश्रितां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतापि हि ।
पुंसः प्रद्वेष्टि चाप्यन्यानुन्मादः सम्प्रकीर्तितः ॥
तिष्ठत्यनिमिषदृष्टिर्दीर्घं निःश्वसिति गच्छति ध्यानम् ।
रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥ २२.१८६

व्याधिः

मुह्यति हृदयं क्वापि प्रयाति शिरसश्च वेदना तीव्रा ।
न धृतिं चाप्युपलभते ह्यष्टममेवं प्रयुञ्जीत ॥ २२.१८८

जडता

पृष्टा न किंचित् प्रब्रूते न शृणोत्ति न पश्यति ।
हा कष्ट वाक्या तूष्णींका जडतायां गतस्मृतिः ॥ २२.१८९
अकाण्डे दत्त हुङ्कारा तथा प्रशिथिलाङ्गिका ।
श्वासग्रस्तानना चैव जडताभिनये भवेत् ॥ २२.१९०

मरणम्

सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः ।
कामाग्निना प्रदीप्तायाः जायते मरणं ततः ॥ २२.१९१

अन्यच्च—

चिन्तानिःश्वास-खेदेन हृद्दाहाभिनयेन च ।
तथानुगमनाच्चापि तथैवोर्ध्वनिरीक्षणात् ॥
आकाशवीक्षणाच्चापि तथा दीन-प्रभाषणात् ।
स्पर्शनान्मोटनाच्चापि तथा सापाश्रयाश्रयात् ॥
एभिर्नानाश्रयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
कामस्थानानि सर्वाणि भूयिष्ठं सम्प्रयोजयेत् ॥
ना. शा. २२.१९५–१९७

नायिकानां कामतन्त्रे—

चिन्ता-निःश्वास-खेदेन हृद्दाहाभिनयेन च ।
सखीभिः सह संलापैरात्मावस्थावलोकनैः ॥

ग्लानिदैन्याश्रुपातैश्च रोषस्यागमनेन च ।
निर्भूषणभुजात्वेन दुःखेन रुदितेन च ॥
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
तथा प्रोषितकान्ता च भावानेतान् प्रयोजयेत् ॥
ना. शा. २२.२२२–२२९

प्रतीक्षमाण–वासकसज्जायाः सात्त्विकाभिनयः—

श्रुत्वा तु नालिका शब्दं नायकागमविक्लवा ।
विषण्णा वेपमाना च गच्छेत्तोरणमेव च ॥
तोरणं वामहस्तेन कवाटं दक्षिणेन च ।
गृहीत्वा तोरणाश्लिष्टा सम्प्रतीक्षेत नायकम् ॥
शङ्कां चिन्तां भयं चैव प्रकुर्यात्तोरणाश्रिता ।
अदृष्ट्वा रमणं नारी विषण्णा च क्षणं भवेत् ॥
दीर्घं चैव विनिःश्वस्य नयनाम्बु निपातयेत् ।
सन्नं च हृदयं कृत्वा विसृजेदङ्गमासने ॥
व्याक्षेपाद्विमृशेच्चापि नायकागमनं प्रति ।
तैस्तैर्विचारणोपायैः शुभाशुभसमुत्थितैः ॥ २२.२४६–२५०
अनागमे नायकस्य कार्यो गण्डाश्रयः करः ।
भूषणे चाप्यवज्ञानं रोदनं च समाचरेत् ॥ २२.२५६
सूच्यो नायिकयासन्नो गन्धाघ्राणेन नायकः ॥ २२.२५७
दृष्ट्वा चोत्थाय संहृष्टा प्रत्युद्गच्छेद् यथाविधि ।
ततः कान्तं निरीक्षेत प्रहर्षोत्फुल्ललोचना ॥ २२.२५८
सखी-स्कन्धार्पितकरा कृत्वा स्थानकमायतम् ।
दर्शयेत ततः कान्तं सचिह्नं सरसव्रणम् ॥ २२.२५९

अभिनवगुप्तानुसारेण—एवमियता वासकसज्जया वागङ्गसत्त्वव्यामिश्रः सामान्याभिनयः प्रियसम्प्राप्त्यवधिर्दर्शितः ।

मन्युप्रदर्शनम्

वलय-परिवर्तनैरथ सुशिथिलमुत्क्षेपणेन रशनायाः ।
मन्युस्त्वभिनेतव्यः सशंकितं बाष्पपूर्णाक्ष्या ॥ २२.२७४

अनुनयनेष्वभिनयः

मध्याङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्रविस्यवात् पाणिनोरसि कृतेन ।
उद्वर्तितनेत्रतया प्रततैरभिवीक्षणैश्चापि ॥

कटिहस्त-विवर्तनया विच्छिन्नतया तथाञ्जलेः करणात् ।
मूर्धभ्रमणनिहञ्चित - निपात - संश्लेषणाच्चापि ॥
अवहित्थ वीक्षणाद्वा अंगुलि-भङ्गेन तर्जनैर्ललितैः ।
एभिर्भावविशेषैरनुनयनेष्वभिनयः कार्यः ॥ २२.२७७–२७९

नायिका-प्रसादनम्

गृहीतयाथ केशान्ते हस्ते वस्त्रेऽथवा पुनः ।
हुँ मुञ्चेत्युपसर्पन्त्या वाच्यं स्पर्शालसं प्रियः ॥
पादाग्रस्थितया नार्या किञ्चित् कुट्टमितोत्कटम् ।
अश्वक्रान्तेन कर्तव्यं केशानां मोक्षणं शनैः ॥
अमुच्यमाने केशान्ते संजातस्वेदलेशया ।
हुं हु मुञ्चापसर्पेति वाच्यं स्पर्शालसाङ्गया ॥

ना. शा. २२.२८४--२८६

चित्राभिनयः

चित्राभिनयः

चित्राभिनये वाचिकस्य, आङ्गिकस्य, आहार्यस्य मिश्रणं भवति।[1] अभिनयेन साङ्केतिक-व्यञ्जना प्रागेव अङ्गकर्म-स्थान-गति-प्रकरणेषु व्याख्यातम्। अत्र पुनः विभावादीनां प्राथम्येन अभिनयद्वारेण सङ्केतग्रहणं निर्दिश्यते—

	अभिनेय-भावादयः	अभिनय-विधानम्
१.	प्रभातं, गगनं, रात्रिः, प्रदोषः दिवसः, ऋतुः, घनः, वनान्तः जलाशयः, दिशा, ग्रहः नक्षत्रं च	उत्तानौ करौ स्वस्तिकौ पार्श्व-संस्थितौ, उद्वाहितं, शिरः, ऊर्ध्व-निरीक्षणं च।
२.	रजः, धूमः, अनिलश्च	वस्त्रेण मुखस्यावगुण्ठनम्
३.	मध्याह्न-सूर्यः	ऊर्ध्वकिकरा दृष्टिः
४.	विद्युत्, उल्का, घनरवः, विस्फुलिङ्गः, अर्चिः	त्रस्ताङ्गानि, अक्षिनिमेषाः
५.	उष्णो वायुः, तमः, तेजः	मुख-प्रच्छादनम्
६.	सिंहः, ऋक्षः, वानरः, व्याघ्रः	निम्नाभिमुखौ स्वस्तिकसंस्थानौ पद्मकोशहस्तौ
७.	छत्रं, ध्वजः पताका,	दण्डधारणम्
८.	शरत्[2]	सर्वेन्द्रिय-स्वस्थता, प्रसन्नवदनं, भूतलालोकः।
९.	हेमन्तः	गात्र-संकोचनम्, सूर्याग्निवस्त्रसेवनं
१०.	शीतम्	शिरोदन्तोष्ठकम्पः, गात्र-संकोचनं, कूजितं, शीत्कारश्च।

---

१. अभिनयस्य चित्रत्वं (विचित्रत्वं) विज्ञेयमिति केचित् निर्वचन्ति। तत्र कतिपय नियमा अपि सूचिताः। तथा हि—
भावाभिनयनं कुर्याद्विभावानां निदर्शनैः। २५.४०

२. ऋतूनामभिनयद्योतकोऽयं नियमः—
यद्यस्य चिह्नं वेषो वा कर्म वा रूपमेव वा।
निर्देश्यः स ऋतुस्तेन इष्टानिष्टार्थदर्शनात्॥

११. शिशिरम्	ऋतुपुष्प-गन्ध-घ्राणम्
१२. वसन्तः	नानापुष्प-प्रदर्शनम्, प्रमोदात्मकोत्सवः, उपभोगः ।
१३. ग्रीष्मः	भूमितापः, स्वेदप्रमार्जनम्, वीजनं, उष्णवायु-स्पर्शः ।
१४. प्रावृट्कालः	कदम्ब-नीप-कुटजपुष्पाणि, शाद्वलं, इन्द्रगोपाः, मेघवातः ।
१५. वर्षारात्रम्	मेघनादः, धाराप्रपतनं, विद्युन्निर्घातघोषः ।
हर्षः	गात्राणामालिङ्गनम्, सस्मितं चक्षुकः रोमाञ्चः, आवृतलोचनम्, सस्मितम् ।
क्रोधः	उद्वृत्तरक्तनेत्रम्, सन्दष्टाधरः, निःश्वासकम्पिताङ्गम् ।
दुःखम्	निःश्वासोच्छ्वासाः, अधोमुखविचिन्तनम्, भूमिपाताभिघातः
भयम्	सन्त्रस्तहृदयम्, पार्श्वावलोकनम्, उच्चैराक्रन्दनम्, प्रियालिंगनम् ।
मदः	गात्रकम्पनम्
शुक-सारिकाः	वलिता त्रिपताकाङ्गुली
शिखि-सारस-हंसाः	रेचकाःअङ्गहाराश्च
खरोष्ट्रश्वतरसिंहव्याघ्र-गोमहिषादयः	गति-प्रचारः, अङ्गकर्म
भूताः, पिशाचाः यक्षाः दानवाः, राक्षसा	अङ्गहाराः
देवाः	चिह्नानि, प्रणामकरणानि
पर्वतः, वृक्षः	उत्क्षिप्तप्रसारितबाहू
सागरः, सेना	उत्क्षिप्त-हस्त-पताके
शौर्य-धैर्य-गर्व-दर्पौदार्याणि	ललाटदेशस्थारालः

मरणाभिनयः

नानाभावोपगतं मरणाभिनये बहुकीर्तितं तु ।
विक्षिप्तहस्तपादैर्निभृतैः सनैस्तथा कार्यम् ॥

व्याधिप्लुते च मरणं निषण्णगात्रैस्तु संप्रयोक्तव्यम् ।
हिक्काश्वासोपेतं तथा पराधीनगात्रसंचारम् ॥

विषपीतेऽपि च मरणं कार्यं विक्षिप्तगात्रकरचरणम् ।
विषवेगसम्प्रयुक्तं विस्फुरिताङ्गक्रियोपेतम् ॥

प्रथमे वेगे कार्श्यं त्वभिनेये वेपथुर्द्वितीये तु ।
दाहस्तथा तृतीये विलल्लिका स्याच्चतुर्थे तु ॥

फेनस्तु पञ्चमस्थे तु ग्रीवा षष्ठे तु भज्यते ।
जडता सप्तमे तु स्यान्मरणं त्वष्टमे भवेत् ॥

तत्र प्रथमवेगे तु क्षामवक्त्रकपोलता ।
कृशत्वेऽभिनयः कार्यो वाक्यानामल्पभाषणम् ॥

सर्वाङ्गवेपथुं च कण्डूयनं तथाङ्गानाम् ।
विक्षिप्तहस्तगात्रं दाहं चैवाभिनयेत्तु ॥

उद्वृत्तनिमेषत्वादुद्गारच्छर्दनैस्तथाक्षेपैः ।
अव्यक्ताक्षरकथनैविलल्लिकामभिनयेदेवम् ॥

उद्गारवमनयोगैः शिरसश्च विलोलनैरनेकविधैः ।
फेनस्त्वभिनेतव्यो निःसंगतया निमेषैश्च ॥

अंस-कपोल-स्पर्शः शिरसोऽथ विनामनं शिरोऽपाङ्गः ।
सर्वेन्द्रियसम्मोहाज्जडतामेवं त्वभिनयेत्तु ॥

सम्मीलितनेत्रत्वात् व्याधिविवृद्धौ भुजङ्गदशनाद्वा ।
एवं हि नाट्यधर्मे मरणानि बुधैः प्रयोज्यानि ॥

ना. शा. २५.१००–११०

छायाङ्क्यम्

छायानाट्यं छायाद्वाराभिनयः स्यादेवेति भ्रान्तिवशादद्यावधि केचिद् दूताङ्गदादीनां छायानाटकत्वं सन्दिहन्ति। छायानाटके कस्यचित् पात्रस्य मायामयी छाया, प्रतिकृतिरिति (Shadow) प्रयुज्यते। अतएव छायानाटकं नाम सार्थकं भवति।

किं नाम छायानाटकमित्यस्मिन्विषये विदुषां विप्रतिपत्तिर्दृश्यते। तद्यथा दूताङ्गदादीनि छायानाटकानि सन्ति न वेति प्रश्नं समाधातुं चिरकालादेव विपश्चितां विमर्शो विपथे जागर्ति। एतेषु रूपकेषु छायाभिनयः (Shadow-play) भवतीति सिद्धान्तितं पिशेल-ल्यूडर्सादिमहाभागैः।[1] डा० डे महोदयः स्पष्टमेवाभिप्रैति 'यद्यपि किन्नाम छायानाटकमित्यतिनिगूढमस्ति, तथापि छायाभिनय (Shadow play) सिद्धान्ता नितरां निराधारा एव। नैतेषु किमपि छायाभिनयस्य लक्षणं प्रतीयते' इति।[2]

छायाभिनयो वस्तुतो वैदेशिकी रीतिः। एतस्य प्रमुखं लक्षणमधोनिर्दिष्टम्–

(१) श्रोतृशालारङ्गयोर्मध्ये काचित् तिरस्करिणी नीचैरुपरि प्रसार्यते।

(२) नाट्यवृत्तिपराणि पात्राणि तिरस्करिण्यास्तले छायाद्वारेण प्रति-

---

1. दूताङ्गदे छायाभिनयो वर्तते इति मतं प्रतिपादयन्ति—

R. Pischel, Das altindische Schattenspiel in SBAW, 1906, pp. 482-502; H. Luders, Die subhikas in SBAW, 1916; p. 698 f; Sten konow, Op, cit, pp 89-90; Winternitz, GIL, III, p. 243 (also in ZDMG; LXXIV, 1920, p. 118 f)

2. While the connotation of the term Chāyā nātaka itself is extremely dubious, the shadow-play theory, however, appears to be entirely uncalled for and without foundation, and there is hardly any characteristic feature which is not otherwise intelligible by purely historical and literary considerations. —History of Skt. Lit. P. 501.

बिम्बीक्रियन्ते ।[1]

एतानि लक्षणानि दूताङ्गदादिषु न संगच्छन्ते । छायानाटके छायापदस्यौचित्यमन्यत्र गवेषयन् कीथमहोदयो राजेन्द्रलालमित्रस्यैतद्विषयकं मतमुद्धरन्नाह, नाटकाङ्गानामभिनयस्यान्तराले कदाचित् दूताङ्गदस्याभिनय उद्दिष्ट आसीत् ? एतस्य हेतोर्नाटकस्याभिनयार्थं संक्षिप्तिश्छायारूपेण सम्पादिता ।[2] दूताङ्गदस्य वास्तविकं काव्यरूपं निर्धारयितुं किमपि तत्त्वमेतस्मिन् पुस्तके नास्त्येव इति कीथस्यापि मतम् ।[3]

अतो हि नाम छायानुसन्धेया । छायानाम्नः संकेततत्त्वानि दूताङ्गदे सन्त्येवेति प्रतिपाद्यतेऽस्माभिः ।

छायापदस्य सार्थकता

तद्यथा भासस्य प्रतिमानाटकं विद्यते, तथैव सुभटस्य छायानाटकमस्तीति निश्चप्रचमेव । प्रतिमानाटके दशरथस्य प्रतिमायाः किञ्चिदभिनवमायोजनं कृतम् । एतस्याः प्रतिमाया माहात्म्यं विशदयितुमेव नाटकस्य नाम प्रतिमानाटकं कृतम् । अनया दिशा कुन्दमालेति नाम कुन्दमालाया माहात्म्यं स्पष्टयितुं वर्तते । उत्तररामचरिते सीतायाश्छायाया अभिनवायोजनस्य लोकप्रियत्वं वा माहात्म्यं वा विशदयितुं तृतीयाङ्कस्य नाम छायाङ्क इति निर्धारितम् । तदनुसारेण छायायाः किमपि विशिष्टमेव महत्त्वं दूताङ्गदे वर्तते । महादेवस्य अद्भुतदर्पणे मायारूपके सर्वाणि पात्राणि मायात्मकानि सन्ति ।

दूताङ्गदे छायाविधानम्

दूताङ्गदे छायाया बोधार्थं प्रथमं तावत् पौराणिकी छाया प्रकल्पनीया वर्तते । छाया तु संज्ञायाः प्रतिरूपा सती सूर्यस्य पत्नी बभूव । संज्ञा सूर्यस्य

1. A play in which the actors appear as shadows cast upon a screen placed between the stage and the auditorium.—The Oxford English Dictionary.

2. It is natural to suggest, as did Pishel, that the Dūtāngada of Subhata which is styled a Chayānātaka, really was shadow play. On the other hand, Rajendralalamitra suggested that the drama was perhaps simply intended as an entr' acte, and this may be justified on the interpretation of the term of drama in the form of a shadow ; i. e. reduced to the minimum for representation in such a form.—Sanskrit Drama p. 269.

3. Ibid p. 269

तापमसहमाना पत्नीत्वे स्वकीयां प्रतिरूपां छायां नियुज्य पितुर्गृहमगमत् । कालान्तरे सूर्यस्य छायायां त्रीणि अपत्यानि बभूवुः । पश्चात् सूर्येण समाज्ञातं यदियं मम पत्नी संज्ञा नास्ति । सा छायाप्रतिरूपा एव संज्ञायाः ।[1] अनेन प्रकरणेन छायायाः प्रतिरूपत्वं प्रमाणितम् । इदमेव प्रतिरूपत्वं छायानाटकस्य विशिष्टं लक्षणमिति प्रतिपाद्यमस्माकम् ।

दूताङ्गदे सीतायाश्छाया मायामैथिलीति पुरस्कृता वर्तते । यदाङ्गदो रावणं सीतायाः प्रत्यावर्तनाय कथयामास, तदा तेन प्रहस्तद्वारा मायामैथिली प्रयोजिता । सा मायामैथिली प्रहस्तेन सह रावणसमीपं रङ्गपीठ आगच्छति । नाटकानुसारेण तु—

(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सह मायामैथिली)

मैथिली—जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (इत्यभिदधाना रावणोत्सङ्गमारोहति)

रावणः—(स्वगतम्) साधु, भो मायामयि, साधु जानासि दशकण्ठमाराधयितुम् ।

अङ्गदः—(सविषादमात्मगतम्) अपि नाम जानकी पण्याङ्गनाचरितमाचरेत् । भवतु, विलोकयामि तावत् ।

रावणः—देवि, विदेहनन्दिनि, प्रतिबोध्यतां रामप्रहितोऽयं शाखामृगः ।

मायामैथिली—(अङ्गदं सबहुमानमवलोक्य) वत्स, अङ्गद, मम वचनैः प्रतिबोधय राघवम्—

एषामुपरि कस्मात् खिद्यसे राघव तद् व्रज निजं नगरम् ।
दत्ताहं निजहृदये साक्षीकृत्य मदनमेतस्मै ॥ २८

अपि च

मयि रावणाङ्कपङ्कजविलासहंस्यामद्य रघुनाथः ।
राक्षसभटैर्मञ्जितभरतं भूषयतु निजराज्यम् ॥ २९

अङ्गदः—(कर्णौ पिधाय) न खलु भवति जानकी यतः

अश्रुतपूर्वाविनया पर्याप्तालंकृता च शीलेन ।
सा राघवस्य पत्नी पुनाति भुवनानि गङ्गेव ॥ ३०

१, The Practical Sanskrit-English Dictionary ग्रन्थे छाया । शब्दकल्पद्रुमानुसारं च छाया सूर्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिकृतिः । यथा मत्स्यपुराणे ११.५, नरसिंहपुराणेऽष्टादशेऽध्याये ।

अनेन छायाविधानेन दूताङ्गदस्य छायानाटकं नाम प्रसिद्धम् । अन्यत्रापि सर्वेषु तेषु छाया-नाटकेषु छायाविधानं वर्तते । तथाहि—हनुमन्नाटकं महानाटकं वा छायानाटकमिति संज्ञितम् । तदनुसारेण

रावणः—महान्तं प्रपञ्चमुत्पाद्य नूनं जानकीमनुभविष्यामीत्यवधार्य—

भेरीनिःसाणशंखध्वनिगणतुरगस्यन्दनस्फीतनादैः
सानन्दं राक्षसेन्द्रः कटकमटभुजास्फालकोलाहलेन ।
कष्टासापूर्य रामः स्वयमसवदथो मायया रावणस्य-
च्छिन्नान् मूर्ध्नो दधानः शिरसिरुहमरेष्वेकतः च पंच ॥ १०.१८

एवंविधो भूत्वा पुनरशोकवनिकां प्रविश्य रावणः

लङ्काभटोऽयं रघुनन्दनवेशधारी
पापो जगाम पुरतो जनकात्मजायाः ।
नाम्नापि यस्य कुत इच्छति तस्य रूपा-
दन्याङ्गनापहरणे न मनः कदाचित् ॥ १०.१९

जानकी—(रघुनन्दन-वेषधारिणं तमालोक्य) सहर्षं—

साक्षादालोक्य रामं झटिति कुचतटीभारनम्रापि हर्षा—
दुत्थायोदस्तदोर्भ्यां दरचलितकुचाभोगचैलोन्नताङ्गी ।
त्वं मामालिंग्य खेदं जहि विरहमहापावकः शान्तिमेतु ॥ १०.२२

(इत्यालिंगितुमिच्छति)

रामवेषधारी रावणः—(सविषादम्)

भूत्वा ततोऽप्यवसरे जनकात्मजायां
लङ्कापतिर्मकरकेतुशरातुरायाम् ।
क्लीबो विशीर्णमणिदण्डयुतः स्मरातः
पापात्ततः शिवशिवान्तरधीयत द्राक् ॥ १०.२१

अस्मिन् प्रकरणे स मायया राम एव बभूव । यतो हि नाम रहस्यं जानन्त्या सरमया विज्ञापिता सती सा 'नायं रामोऽपि तु रावणः' इति तथ्यं व्यजानात् ।

पुनश्च महानाटके सीतायाः प्रतिरूपं प्रयोजितं वर्तते । तद्यथा सभयं रणसंकटमुपलभ्य सप्रपञ्चम्—

पापो विरच्य समरे जनकस्य पुत्रीं
हा राम राम रमणेति गिरं गिरन्तीम् ।

खड्गेन पश्यत वदन्निति रे प्रवीरा
मायामयीं शिवशिवेन्द्रजिदाजघान ।। १२.१३
द्विधाकृतां तां पुनराददानो मायारथस्थोऽम्बरवर्त्मना च ।
ब्रह्मोपदेशात् स निकुम्भिलाग्रेन्यग्रोधमूलाधटमाजगाम ।। १२.१४

राम :—समरचत्वरे

दृष्ट्वा मायाजनकतनयाखण्डनं रामचन्द्रो
गुर्वीमुर्वीतलमुपगतो दीर्घमासाद्य मूर्च्छाम् ।
तत्पादाग्रे पुनरनुजनिश्चेतनां प्राप्य रामं
कृत्वोत्सङ्गे स्मरसि न गिरो व्याहरन्नित्यरोदीत् ।। १२.१५

छायानाटकस्योपर्युक्तं लक्षणमविजानन्नेव डेमहाभागः छायानाटके छायाभिनयस्य (Shadow play) वर्त्तनमावश्यकं मन्यमानो भ्रान्तिवशात् सिद्धान्तयति—महानाटके किमपि तत्त्वं नास्ति येनैतस्य छायानाटकत्वं प्रमाणितं स्यादिति ।[1]

मेघप्रभाचार्येण स्वोपज्ञे धर्माभ्युदये नाटके[2] पुत्तलकाभिनयोऽभिनवप्रयोग इति लोकप्रीत्यर्थं प्रयोजितः । पुत्तलकस्यापि प्रतिरूपत्वात् धर्माभ्युदयस्य छायानाट्यप्रबन्ध इति ख्यातिः कविना समारोपिता । धर्माभ्युदये प्रतिरूपवत्पुत्तलकप्रयोगोऽस्ति, अतएव च छायानाट्यप्रबन्ध इति तस्याभिख्या वर्तते । अनया दिशा दूताङ्गदादीनां मायामैथिली-प्रयोगेण छायानाटकमिति नाम समीचीनमस्ति ।

पशुरूपं धृत्वापि मानव-पात्राणि यदा रंगे नटन्ति तदा छायानाट्यं सम्पद्यते । यथा नेमिनाथस्य शामामृतनामके छायानाटके प्रवर्तते ।

---

1. Nor can the origin of the Mahānataka be sought in the far-fetched hypothesis of the shadow-play, the very existence of which in ancient India is not yet beyond doubt. We have here no description of the work as a Chayanataka, as we have in the case of Dutāngada and some other plays; and there is nothing in the work itself, in spite of its irregularities, to show that the composition was intended or ever used for shadow-pictures.—Hist. of Sanskrit Lit. p. 507.

२. तत्र रङ्गनिर्देशो वर्तते—यमनिकान्तराद् यतिवेषधारी पुत्तलकस्तत्र स्थापनीयः ।

उल्लाघराघवं छायानाटकमिति तस्य लेखकेन सोमेश्वरदेवेन पुष्पिकायां निर्दिष्टम्। तद्यथा,

इति कुमारसूनोः श्रीसोमेश्वरदेवस्य कृतावुल्लाघराघवे छायानाटके चतुर्थोऽङ्कः समाप्त इति।

नाटकेऽस्मिन् मायासीतां निर्माय तस्याश्च शिरो विलूनं कृत्वा रावणस्तां रामस्य समक्षं मृतामदर्शयत्[1]।

धर्माभ्युदयं छायानाट्यप्रबन्ध इति लेखकेन मेघप्रभाचार्येण निर्दिष्टम्। तत्र नायकस्यच्छाया पुत्तलकरूपेणाभिनयार्थं प्रयोजिता। तस्मिन् युगे चित्रद्वारेणापि नाट्याभिनयः प्रयोजित आसीत्। तद्यथोल्लाघराघवे सप्तमेऽङ्के प्रमाणितं सोमेश्वरदेवेन प्रसङ्गतो वृकमुखकार्पटिकयोः संवादमुखेन। तद्यथा—

वृकमुख :—सखे, कियदप्यन्तर्गतं मया रामलक्ष्मणयोः स्वरूपं स्वामिनो मनोविनोदाय पत्रपट्टे विन्यस्तमस्ति तदवलोकयतु। (इति पट्टमर्पयति)

कार्पटिक :—(गृहीत्वा विलोक्य च) साधु महामते, साधु।

छायानाट्यानुसारेण मनोहरमिदमालिखितं भवता। (इति वाचयति)

प्रकरणेऽस्मिन् रामलक्ष्मणयोरन्तर्गतं स्वरूपमभिनयात्मकमेवेति सुव्यक्तमेव। चित्रपट्टेषु कृतानां नायकादीनां प्रतिरूपात्मकाभिनयस्यायोजनात् छायानाट्यत्वं प्रसिद्धमिति प्रतिभाति। एतादृशं छायानाट्यं सुविदितमासीत् प्राचाम्।

शास्त्रीय--प्रसङ्गानुसन्धानम्

न केवलं नाटकादिषु कविकृतिषु छायातत्त्वं भूयो विलसति, अपि तु नाट्यशास्त्रादिषु छायातत्त्व-विषये प्रचुरं समुपकल्पितम्। तथा हि भरत

---

१. रामः—(सवैलक्ष्यम्) प्रिये श्रूयताम्। इह हि—

मायाकृतामपि मृगाक्षि मृतिं त्वदीयां
सत्यां विदन् न सहसैव मृतोऽस्मि यस्मात्।
व्रीडाजडस्तदहमेष मृषानुरक्तः
शक्तो न दर्शयितुमात्ममुखं पुरस्ते।

सीता—अज्जउत्त एसो वि जणो इत्थ समाणावराहज्येव।

रामः—(विमृश्य) प्रिये कदाचिदस्मदीयमपि कृतविलूनं शिरस्तवाग्रे तैर्दुरात्मनिदर्शितं भविष्यति।

आविद्धकोटिकेषु रूपकेषु छायातत्त्वं निर्दिशति—

मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनेपथ्य-संयुतम् ॥ १३.६०

अभिनवगुप्तस्तत्र व्याख्याति–माया = मन्त्रौषधादिकृतं रूपपरिवर्तनादि, इन्द्रजाल = हस्तलाघवसादृश्यादिकृतम्, पुस्तम् = द्रुमृण्मयाकृत्यादि । भरतेन सन्ध्यन्तरेषु च माया समुपस्थापिता ।[1]

अन्यत्र कपटनामकं भूषणं भरतेन परिभाषितम्—

छलयुक्तया त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकं कपटम् ॥ १६.३०

अभिनवगुप्तानुसारेणात्र व्याजप्रयोगेणाभिसन्धानं वञ्चना इत्यादि । कपटो वस्तुक्रमाद्दैवाच्छत्रोर्वा समुद्भूतः । वस्तुक्रमोद्भूतस्य मालतीमाधवे मकरन्दस्य मालतीवेषधारणम्, शत्रुकृतस्य छलितरामे लवणासुर-प्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्थराकैकेय्योर्वेषधारणम् इत्यादि । कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेष-धारिण्या शूर्पणखया लक्ष्मणो वञ्चितोऽभिभूतश्च ।

शृङ्गारप्रकाशे भोजः कपटं स्पष्टतरं परिभाषते । तद्यथा—

अदिव्यं दिव्यमपि वा कृत्वा रूप-विपर्ययम् ।
अविद्वान् वञ्चयते येन कपटं तदुदाहृतम् ॥
सोऽयं कपटश्छायातत्त्वमेव निर्भिन्नः ।

भरतेन लास्याङ्गे चित्राकृतिभिर्नायिकादीनां विनोदो वर्णितः । यथा,

यत्र प्रियाकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।
मदनानलतप्ताङ्गी तच्चित्रपदमुच्यते ॥ ना. शा. १९.१३६

वामनश्चित्राभिनययोगेन नाट्यस्योत्कर्षं बहुमन्यते । तद्यथा—

सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः ।
तद्धि चित्रं चित्रपटवद् विशेष-साकल्यात् ॥ काव्यालङ्कार १.३.३०,३१

भाविकमपि तद्विधमेव—

दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।
करोति विविधान् भावांस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥

अभिनवगुप्तानुसारेण चित्रपुस्ताद्यपि च नाट्यस्यैवार्थभागाभिष्यन्दो यथा सर्गबन्धादि शब्दभागाभिष्यन्दः ।[2]

---

१. ना. शा. १९.१०८
२. ना. शा. ६.३३ अधिकृत्य भारती ।

देवानां छन्नवर्तनं तु छायानाट्यमेव। इयं छन्नवृत्तिर्भरतेन निरूपिता। तद्यथा—

नाटके छन्नवेषाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः।

मायानामके सन्ध्यन्तरे मायापात्रं प्रादुर्भवति। तद्यथा

नाटकलक्षणरत्नकोशे—

मयेन दानवेन सुराँश्छलयितुं प्रयुक्तः कपटो माया। यथा सुग्रीवाङ्के माया हनुमान्। शृङ्गारप्रकाशानुसारेणास्मिन् सन्ध्यन्तरे माया द्विविधा भवति— मानुषी-माया, अमानुषी माया च। तत्र अमानुषी मायाया उदाहरणं कृत्या-रावणादुद्धृतम्। कनकमृगादिरचना तु अमानुषी माया।

आरभटीवृत्तौ संक्षिप्तको भेदो विलसति। संक्षिप्तकेन आरभट्या लक्षणं 'बहुकपटवञ्चनोपेता' समर्थितम्। संक्षिप्तकस्य छायात्मकं वैशिष्ट्यं तस्य परि-भाषया स्फुटमेव। तद्यथा,

अन्वर्थ-शिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थान-चित्रनेपथ्यः।
सङ्क्षिप्तवस्तु-विषयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम॥ ना. शा. २०.६८

अभिनवगुप्तानुसारेण संज्ञया क्षिप्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति संक्षिप्तकः। तानि वस्तूनि दर्शयति—अर्थेन प्रयोजनेनानुगताः शिल्पयुक्ताः कुशलशिल्पि-विरचिताः, अर्था यत्रेति। बहु विपुलं पुस्तस्योत्थानं प्रकटत्वं विचित्रं च नेपथ्यं खड्गचर्मवर्मादि यत्र पुस्तयोगे। यथा माया शिरोनिक्षेपे रामाभ्युदये चित्रं नेपथ्यम्।

सर्वेषु नाटकेषु निर्वहणेऽद्भुतेन भवितव्यम्। तत्र विस्मयो नाम स्थायी-भावे मायेन्द्रजालचित्रपुस्तशिल्पविद्यातिशयादिभिर्विभावैरुत्पद्यते।[1]

अनेन विवेचनेन छायातत्त्वस्य बाहुल्यं काव्यापेक्षया समुपबृंहितमेव।

मानुषैः कारणादेषां यदाभवति दर्शनम्॥ १२.२०

विपरीतलैङ्गिकभावं समाश्रित्य पात्रं यच्छायानाट्यं प्रस्तौति, तस्य विवरणं नाट्यशास्त्रे भरतोऽधोविधं प्रचिनोति—

विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसकैः॥
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह।

---

१. ना. शा. ७.२८

व्याजेन क्रीडया वापि तथा भूयश्च वञ्चनात् ॥
स्त्रीपुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
धैर्यौदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥
स्त्रीपुसांसं स्वमभिनयेद्वेषवाक्य-विचेष्टितैः ।
स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
तथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ॥

ना. शा. १२.१९५-२०२

तत्र सिंहादीनां श्वापदानामभिनयः सुप्रचलित आसीदिति सिंहाकर्षित-नाम्ना करणेनापि प्रमाणितम् । सिंहाद्यभिनयविषयं सिंहाकर्षितकमिति अभिनवगुप्तः ।[1]

इदमेव छायातत्त्वमानन्दवर्धनाचार्येणावस्थाभेदप्रसङ्गेऽधोविधं व्याख्यातम्—अचेतनानां सर्वेषां चेतनं द्वितीयं रूपमभिमानित्व-प्रसिद्धं, हिमवद्-गङ्गादीनाम् । तच्चोचित-चेतनविषय-स्वरूप-योजनयोपनिबध्यमानमन्यदेव सम्पद्यते । यथा कुमारसम्भव एव पर्वतस्वरूपस्य हिमवतो वर्णनम् । पुनः सप्तर्षिप्रियोक्तिषु चेतनतत्स्वरूपापेक्षया प्रदर्शितं तदपूर्वमेव प्रतिभाति ।[2]

नायकयोः सङ्गममधिकृत्य छायाव्यापारः शारदातनयेन भावप्रकाशने धनंजयेन दशरूपके च व्याकृतः । तद्यथा—

साक्षात्-प्रतिकृति-स्वप्नच्छाया-मायागुणादिभिः
नायिकाया नायकस्य दर्शनं स्यात् परस्परम् ॥ ४.५८

चित्रनामके सन्ध्यन्तरे आलेख्याभिमतजनदर्शनोपायः सम्भवतीति सागर-नन्दी । चित्रं शिल्पविशेषः ।

वैदेशिकनाटकेषु छायातत्त्वम्

पूर्वोक्तं छायातत्त्वं योरपीयनाटकेषु प्रचुरायते । शेक्सपीयरः स्वोपज्ञेषु बहुषु नाटकेषु प्रच्छन्नपात्राणि निवेशयति । तस्य ट्वेल्फ्थ-नाइट-नामके नाटके वायलानाम्नी कन्या बालभावं गृहीत्वा ओलिवियानाम्नी-कन्याया मनो जग्राह ।

---

१. अभिनव भारती ना. शा. ४.१५१ अधिकृत्य ।
२. ध्वन्यालोकः ४.७ वृत्तिः ।

वायलापि तत्र ड्यूकस्य भृत्या सती तस्य प्रेमिका सञ्जाता। अस्यां स्थितौ वायला स्वगतं व्यनक्ति—

Disguise, I see, thou art a wickedness,
Wherein the pregnant enemy does much.

अर्थात् छद्मवेशः कौटिल्यं व्यभिचरति।

रिवेञ्जरर्स-ट्रेजेडी-नामके नाटके नायिका केनापि ड्यूकेन प्रहृता। तस्याः पतिः नायिकायाः कपालं सवस्त्रं परिधाप्य रमणीरूपेण मूर्तिमतीं तां निर्ग्रन्थन-विषेण परिलिप्य ड्यूकेन सङ्गमयतिस्म। ड्यूकः भोगप्रयासे मृतः।[1]

सैंड-शेफर्ड-नामके नाटके राबिनहुडोऽभ्यागतानां कृते सहभोजनमायोजयति। तत्र माडलिन-नामिका डाकिनी राबिनहुडस्य पत्न्या रूपं धारयित्वाऽभ्यागतानाकुत्सयति।[2]

अपरविधं छायानाट्यं ग्राज-नगरे १६४० ई० संवत्सरेऽभिनीतम्। तत्र जेजेबेलनामकस्य पुरुषस्य पुत्तलो मानव-वेश-संयुतं रंगपीठे श्वानैः दंष्ट्राग्रैः शकलीकृतः।[3]

मिलेट महोदयः The Art of the Drama नामके ग्रन्थे Romantic comedies of the Elizabethan Period नामकं विषयमधलम्ब्य निरूपयति—

A shipwrecked prince disguises himself and courts a pretty shepherdess who is really an exiled princess; or a king's daughter abandoned in babyhood is raised in the hut of a shepherd, where a wandering noble man sees her and returns in disguise to woo her.[4]

न केवलं नाटकेषु अपितु गद्याख्यायिकासु अपि छद्मवेषात्मकं छायातत्त्वं महीयत इति समर्थयन् मिलेटमहोदयः प्राह—

---

१. Sobel : The Theatre Hand Book P. 661
२. Ibid : P. 680
३. Oxford Companion to The Theatre P. 420
४. The Art of the Drama p. 96

Disguise is always an important element in the prose romances.[1]

अधुनापि पशु-पक्षिणां भूमिकायां मानवपात्रस्य रंगावतरणं योरपीयदेशेषु सुप्रचलितमेव। फ्रेञ्चभाषया चतुर्भिरङ्कैः १९१० ख्रीष्टसंवत्सरे प्रणीते नाटके कुक्कुटो नायको वर्तते। लेखकः प्रस्तावनया निवेदयति—

It is a symbolic poem in which I have used animals to evoke and develop the sentiments, passions, and dreams of men.[2]

नाटके बहुविधं यच्छायातत्त्वं विलसति तस्य विवरणं विश्लेषणं च मिलेट महोदयोऽधोविधं प्रस्तौति—

The unpersonation may involve the assumption of animal personality, as in primitive, dramas representing hunting, warfare, or religious invocation, or like the Cat and the Dog in Maeterlinck's Blue Bird, the Alligator in Barrie's Peter Pan, or the White Horse and the Dormouse in Alice in Wonderland.

Impersonation may be the assumption of the nature of an entity like Mercy or Nought in the Morality plays. Representations of imagined human beings by puppets or Marionettes or by the shadow actors of the oriental drama.[3]

एतैर्विवरणैः सम्यक् प्रमाणितं भवति यन्न केवलं प्राच्य-देशेष्वपि तु पाश्चात्त्येष्वपि नाटकेषु भारतीय-दृष्टि-समीहितं छायातत्त्वं सुचिरं प्ररोचनमभिमतम्।

---

१. Ibid : p. 96

२. Sobel : The Theatre Handbook p. 137

३. Millet : The Art of the Drama, p. 3.

संस्कृत-नाटकेषु छायापंदोल्लेखाः

दूताङ्गदमिति प्रसिद्धतमं छाया-नाटकं विलसति। तत्र छाया-तत्त्वं माया-मैथिलीति पात्रेण पुरस्कृतम्। सा मैथिली प्रहस्तेन मायामयी-विरचितासीत्।

मायामयं छायातत्त्वम्

प्रभावतीहरणमिति सप्तदशशताब्दस्य नाटके प्रद्युम्नो वर्णयति—

मया मायामवस्थाय कथापिच्छाययात्मनः।
वञ्चितेषु चिररत्नेषु विप्रयोगः प्रिये कुतः॥ ४.४२

अत्र आत्मनः छाययेति पदावली छायानाट्यं सार्थयति।

लक्ष्मीनारायणीयमिति नाटके 'छाया' पदस्य प्रयोगः नाटकीयं छायातत्त्वं व्यनक्ति—

जगत्प्रदीपो यामुपयच्छते स विवस्वान् तस्याः छाया वा समुत्पन्नेति

अद्भुतदर्पणमिति महादेवेन विरचिते सप्तदशशतकीये नाटके सप्तमाष्टमयोरङ्कयोर्यद् गर्भनाटकं सन्निवेशितं तन्मायानाटकं मायारूपकं चाभिहितम्। तत्र सप्तमाङ्कस्य सर्वाणि पात्राणि मायात्मकानि सन्ति। अष्टमाङ्कस्यान्तिमे भाग इदं मायारूपकं मायानाटिकेति संज्ञितम्। नलचरिते नीलकण्ठः 'छायानुकारिण्येव' इति पदयोजनया छायातत्त्वं निर्दिशति—

हन्त स्वप्नदृष्टतनुच्छायानुकारिणीवाकृतिस्तस्याः। अथवा किं छायानुकारिणीवेति। छायानुकारिण्येव। तृतीयाङ्के

चित्रात्मकं छायातत्त्वम्

षोडशशताब्दे रूपगोस्वामी ललितमाधवमिति नाटके चित्रदर्शनोपन्यासेन छायातत्त्वं विन्यस्यति। तथाहि

कृष्णः—

नूनमतिक्रान्तो यामिन्याः प्रथमो यामो
यदेष छायाप्रपञ्चः संचुकोच।

पुत्तल-प्रयोगः

यवद्वीपे 'शेडो प्ले' इति विख्याते नाटके छायाप्रयोगो न सर्वथावश्यकः। पुत्तलानां प्रयोगेणापि छायानाट्यमभिमन्यते।[1]

भारतेऽपि आधुनिकयुगे पुत्तलानां प्रयोगेण नाट्यविधिः साधु प्रवर्तते। तथा हि—

Karnataka's shadow puppet plays, will be presented at the world puppet festival in Washington by Hombaiah, 75, and five others. The party has left for Washington with 100 kg. of puppets and other equipment, including brass lamps with five wicks each and an ample stock of honge oil.

Hombaiah comes of a family of traditional puppetteers and has 120 plays in his repertoire. He has a rich voice which reaches the far end of the gathering without amplifiers. He is good at manipulation too. Sanjeeva Rao, 62, of the troupe is a good narrator and Hanumanthappa an expert on the Mukhaveena.

Leather puppetry has a 1000 year-old history and 400 families carry forward this traditional folk art today. They are scattered in the southern states—a nomadic tribe.

Deer, goat or buffalo skin is tanned and made soft and pliable. It is then cut and perforated and painted on with vegetable dyes to represent puranic characters. Karanataka puppets look refined with local costumes and jewellery. Deer skin puppets represent divine, goat skin mortal and buffalo skin demoniac characters.

---

१. In Java the Rāma cycle may be treated in the dramatic categories of the wayang purwa, a shadow play produced by puppets of buffalow leather etc.

Krisnamacharya : History of Classical Sanskrit literature p. 692.

In the past the *shadow theatre* was in action throughout the night, but now the duration has been cut to around three hours. The narration and songs are never reduced to writing but are passed on from father to son. *Chhayanatak* has both female and male voices.[१]

इदंतन-पशुरूप-प्रयोगः

पशुरूपं धृत्वा नटनं स्वाभाविकमेव वर्तते। अद्यापि लद्दाख-प्रदेशे परम्परागतं सिंहनृत्यं प्रवर्तते। तत्र सिंहोचित-प्रतिशीर्षकैरावृतानि पात्राणि भव्यं नटन्ति। अन्यत्र च पार्वतीया आरण्यका उत्सवायोजनेषु विनोदपरायणा नटन्ति। तथा हि—

During festivals, one of the amusements is to dress up Koltas as deer, bullocks, dogs, sheep or goats covering them with skins. A Rajput then holds them (if they are dressed as bullocks) on a plough and pretends to plough the land. Others ride the deer, goats and dogs, forcing the Koltas to leap about and dance for the enjoyment of the crowd.[२]

स्याम-प्रदेशे लाकौन-नाट्येषु पात्राणि प्रतिशीर्षकैः दैत्यानां पशूनां वा रूपं धृत्वा नटन्ति। तत्र संगीतनृत्यादीनां बाहुल्यं प्रवर्तते।[3]

छायातत्त्वं लोकधर्मी नाट्यधर्मी च

छायातत्त्वं लोकधर्मी नाट्यधर्मी चोभयविधं भवति। लोकधर्मी छायातत्त्वं कथं वैचित्र्यमावहतीति अधोलिखितप्रकरणे स्पष्टं भवति—

Sir A. Ramaswamy Mudaliar, a financial wizard, loves a practical joke. When a young man with very slight growth on his face, he walked into a barber's shop and demanded a shave.

---

१. Reported in The Hindustan Times dated 12-6-80.

२. Reported in the Illustrated Weekly June 5, 1977 Koltas of Jaunsar—Bawar.

३. सेठ गोविन्द दास : पृथिवी परिक्रमा पृष्ठ ३२२

"A shave" sneered the barber, does your mother know you are out ?"

This enraged the young man, who was proud of his growth.

"Why" he boasted, "I shave every two hours."

"Well, sit down", said the barber, "and if your beard grows in two hours, I'll shave you free."

"Done," clinched Ramaswamy and the barber gave him the closest shave possible.

Two hours later his jaw dropped when his customer walked in with a fairly heavy growth, He tugged it to make sure it was real, then carried out his part of the bargain.

This was Ramaswamy's way of having his revenge for the insult, for the second customer was his twin brother Lakshmanaswamy.[१]

विचित्रतरो हि सांयुगीन छायातत्त्वप्रयोगोऽधुना दृष्टः। तथा हि—

A gunman who opened fire on a Teheran street found an original way to conceal his position. He disguised himself as a donkey. Eyewitnesses said shooting broke out in South Teheran killing one youth but no body could pinpoint the source.

"I saw people running, I heard the shooting but I could not see the gunman. Then I noticed a donkey in the middle of the road. It shook every time a shot was fired. An eye-witness told the newspaper.

A small child walked up to the donkey and said the animal was shooting. People rushed to the donkey, discovered a zip in the skin, opened it and found the gunman.[२]

---

१. Reported in The Illustrated Weekly Feb. 1980.

२. Reported in the Hindustan Times dated 22-2-79.

अभिनयात्मकप्रतिरूपस्य पाञ्चविध्याच्छायानाट्यं पञ्चविधं भवतीति प्रमीयते। तद्यथा—

(१) मायाद्वारेण प्रमुखपात्राणां प्रतिकृतयो रङ्गपीठे नियोजिता आसन्। अभिनयकाले प्रेक्षकास्ताः प्रतिकृतीर्मूलपात्रेभ्योऽभिन्ना अमन्यन्त। एतादृशी योजना हनुमन्नाटके, उल्लाघराघवे, दूताङ्गदे च वर्तते।

(२) रङ्गपीठे प्रमुखपात्रस्य प्रतिरूपं पुत्तलकद्वारेण स्थापितम्। एतादृशी योजना धर्माभ्युदये वर्तते।

(३) प्रमुखपात्रस्याभिनयात्मकं प्रतिरूपं रंगपीठे चित्रद्वारेण पुरस्कृतमासीत्। तदेतदुल्लाघराघवस्योल्लेखेन प्रतीयते।

(४) हृदयानुप्रवेशेन, यथा सुन्दरवीरस्य अभिनवराघवे शूर्पणखा कैकेय्या हृदयेऽनुप्रविशति। एतत्सर्वं कपट-नामकं नाट्यभूषणं छायातत्त्वानुसारि।

(५) प्रतिशीर्षकैः पशुरूपं धृत्वा नटनम्। यथा शमामृते।

कथावस्तुनि प्रतिरूपस्य (छायायाः) आयोगाच्छायानाटकत्वं सार्थकमभवत् न तु छायायाः (Shadow) अभिनयस्य तत्र व्यपेक्षया।

छायानाटकस्य पूर्वोक्तमभिप्रायं समाश्रित्य छायानाटकानि विंशशताब्दं यावत् प्रणीतानि। गुर्जरप्रदेशस्य महामहोपाध्यायः शङ्करलाल ऊनविंशशताब्दे विंशशताब्दे च ध्रुवाभ्युदयामरमार्कण्डेय-श्रीकृष्णाभ्युदयादीनि प्रणीतानि। एतानि सर्वाणि छायानाटकानीति स स्वयमेव संज्ञापयति। तथापि योरपीय समालोचकाः तानि छायानाटकानि नामन्यन्तेति तेषामसदाग्रह एव।

प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधारः

संस्कृतरूपकेषु प्रस्तावना-लेखकः सूत्रधार आसीत् न तु कविः।

सूत्रधारः प्रायशः प्रस्तावनायामधोलिखितमवर्णयत्—

(१) प्रयोगाभिनयस्य देशकालौ (२) प्रेक्षकपरिषत्प्रशंसा (३) कवि-प्रशंसा, कवेः सत्प्रेक्षकापेक्षा च (४) नाट्यप्रबन्धप्रशंसा (५) सूत्रधाराय कविना प्रयोगार्थं कृतिसमर्पणम् (६) कविभिः राजभ्यो नाटकस्योपायनीकरणं, राजभिश्च तस्याभिनयाथ सूत्रधारस्याभ्यर्थनम् (७) सूत्रधारस्य प्रयोगसाफल्यचिन्ता (८) नटानां मिथः स्पर्धा (९) पात्रक्लृप्तिः (१०) कथायोगविन्दुश्च।

अभिनवगुप्तेन सुस्पष्टमेव व्याख्यातं यत् द्विविधा प्रस्तावना भवति—पूर्वरङ्गस्याङ्गभूता, अन्यस्य वा। तत्र पूर्वरङ्गाङ्गेऽस्यां कविरुदासीनः। स्थापक एव स्वतन्त्रो निर्माता।[1] अयं स्थापकस्तु सूत्रधार एवेति स्पष्टीकृतमभिनवगुप्तेन—सूत्रधार एव स्थापक इति सूत्रधारः पूर्वरङ्गं प्रयुज्य स्थापक सन् प्रविशेदिति।[2]

द्विविधा प्रस्तावना भवति—(१) अभिनय-विषयिणी (२) नाटक-विषयिणी च। अभिनय-विषयिणी प्रस्तावना पूर्वरङ्गस्य बहिर्यवनिकाङ्गेषु प्रत्याहारतः प्ररोचनां यावत् विलसति।[3] तस्याः पश्चात् नाटकविषयिणी प्रस्तावना सम्भवति, यत्र नाटकीय-पात्रप्रवेश-विधिर्निर्दिश्यते। अभिनय-विषयिणी पूर्व-रङ्गीया वा प्रस्तावना सूत्रधारेण विरच्यते। नाटक-विषयिणी-प्रस्तावनापि क्वचित्सूत्रधारेण क्वचित् कविना विरच्यते।

पूर्वरङ्गीय-प्रस्तावनासु कवेर्वार्ता न भवति। तथा हि,

शूद्रक-विरचिते मृच्छकटिके प्रस्तावनायां लिखितं वर्तते—

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः।

---

१. नाट्यशास्त्रम् ५.१६८ अधिकृत्य विवृतिः।

२. नाटयशास्त्रम् ५.१६२ अधिकृत्य वृत्तिः।

३. इयं प्रस्तावना न तावद् रूपकाङ्गं, नट्वृत्तव्याप्ततया, इति वृत्ताननुप्रवेशात्। ना. शा. १९.६९ अधिकृत्य भारती। अभिनवगुप्तानुसारेण तत्रापि 'उपांशु रूपकार्थ-बीजस्य सामाजिक-हृदयभूमौ क्षेपाः। ना. शा. ५.१६८ अधिकृत्य भारती।

इयं प्रस्तावना शूद्रकस्य मृत्योरनन्तरं लिखितेति निश्चितमेव। अन्यच्च प्रस्तावनायां 'शूद्रकः कविर्बभूव, क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव, चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः' इत्येते सर्वेऽपि तत्सम्बन्धिलिट्-प्रयोगाः स्पष्टं द्योतयन्ति यत् शूद्रकः प्रस्तावना-लेखको नासीत्।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः॥

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रस्तावनाया द्वितीयोऽयं श्लोकः किं नाम कालिदासस्याभिप्राय उताहो सूत्रधारस्य।

विक्रमोर्वशीये प्रस्तावनायां सूत्रधारः पारिपार्श्वकं सम्बोधयति—

मारिष, परिषदेषा पूर्वेषां कवीनां दृष्टरसप्रबन्धा। अहमस्यां कालिदासग्रथितवस्तुना नवेन त्रोटकेनोपस्थास्ये। तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु पाठेष्ववहितैर्भवितव्यमिति।

एतत्तु कालिदासस्य वचनं नास्ति।

मुद्राराक्षसस्य प्रस्तावनायां सूत्रधारः—

'आज्ञापितोऽस्मि परिषदा, यथा अद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजभास्करदत्त-सूनोः कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयितव्यमिति। यत्सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य ममापि सुमहान् परितोषः प्रादुर्भवति'।

किमिदं नास्ति सूत्रधारस्य विरचनम्?

कुन्दमालायाः प्रस्तावनायां सूत्रधारस्य स्वाभाविकी कालोचिता चाधोलिखिता वाणी—

'आदिष्टोऽस्मि परिषदा—तत्रभवतोऽरालपुरवास्तव्यस्य कवेर्दिङ्नागस्य कृतिः कुन्दमाला नाम। सा त्वया प्रयोक्तव्या इति। तद्यावदस्य सन्दर्भस्य प्रयोगसाचिव्यविधायिनीभार्यामाहूय रंगभूमिमवतरामि।' इत्यादि न कविनिर्मितिः।

प्रियदर्शिकायाः प्रस्तावनया नितरां प्रमाणितमेव यत् सूत्रधारस्य विरचनमेवामुखमिति। तथा हि—

सूत्रधारः—(परिक्रम्य) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञो श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तो यथा 'अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालङ्कृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका कृतेति अस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता न प्रयोगतो दृष्टा। तत्तस्यैव राज्ञः सर्वजनहृदयाह्लादिनो बहुमानात् अस्मास्वनुग्रहबुद्ध्या वा यथावत् प्रयोगेण त्वया नाटयितव्या।' इति। तद्यावन्नेपथ्यरचनां

कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि। (परितोऽवलोक्य) आवर्जितानि सामाजिकानां मनांसि इति मे निश्चयः। कुतः—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम्।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन—
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये कथं प्रस्तावनाभ्युद्यते मयि विदिताऽस्मदभिप्रायोऽङ्गाधिपतेर्दृढवर्मण आन्तःपुरिककंचुकिभूमिकामादाय अस्मत्तात इत एवाभिवर्तते। तद्यावदहमपि अनन्तरभूमिकां सम्पादयामि।

महाराजहर्षोऽस्या नाटिकाया रचयिता कदापि न लेखिष्यति—

निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी। ईदृश लोकप्रहर्षणं तु शैलूषोचितमेव न हर्षोचितमिति विदुषां प्रतीतचरम्।

परवर्तियुगे यत्र रत्नावल्या अभिनय योज्येत,, तत्र किं नाम सैव हर्षकालिकी प्रस्तावना सूत्रधारमुखेनौचित्यं भजेत यस्यां स कथयति—

'रत्नावली-दर्शन समुत्सुकोऽयं राजलोकः'

महाराजोऽनङ्गहर्षो नवमशताब्दे तापसवत्सराजस्य प्रणेतास्ति। एतस्य नाटकस्य प्रस्तावनायां नटी-सूत्रधारयोरग्रेतनः संवादः—

नटी—न खलु किं च आज्ञापयत्वार्यः।

सूत्रधारः—आर्ये, शरद्गुणाविष्कारिणा नेपथ्येन वत्सराजस्य मे वासवदत्ताभूमिकां सम्पादयिष्यतीति प्रस्तुतम्। (स्मृत्वा) यावदसम्पादयन्त्यैव सर्वं संपादितं भवत्या।

नटी—(विचिन्त्य) आर्य, किं तापसवत्सराजं पश्यन्ति सामाजिकाः?

सूत्रधारः—आर्ये, अथ किम्। ननु तस्यैव सकलनरेन्द्रचन्द्रमसः श्रीनरेन्द्रवर्धनरङ्गहर्षापरनाम्नः श्रीमातृराजस्य कृतौ कृतानुरागो जनः सम्प्रति। स च कविः—

सद्वृत्तानुगतो गतो गुणवतामाराधनेऽनुक्षणं
कर्तुं वाञ्छति सर्वदा प्रणयिनां प्राणैरपि प्रीणनम्।
मात्सर्येण विनाकृतः परकृतीः श्रृण्वन् वहत्युच्चकै—
रानन्दाश्रु जलप्लवाप्लुतमुखो रोमाञ्चपीनां तनुम्॥२

स च किल कविरेवमुक्तवान्। यथा हि—

न कवित्वाभिमानेन न च व्यामूढचेतसा।
रचितं नाटकमिदं स्वगोष्ठीभावितात्मना ॥३

सूत्रधारः—(आकर्ण्य) आर्ये, न कश्चिद्विलम्बः। तथा ह्ययं मम कनीयान् भ्राता धृतकंचुकिभूमिक इत एवाभिवर्तते। तदेहि, आवामप्यनन्तरकरणीयं सम्पादयावः।

इयं प्रस्तावना अनङ्गहर्षेण न विरचितेति स्पष्टमेव ध्वन्यते।

द्वादशशताब्दे काञ्चनाचार्यस्य पार्थपराक्रमनामके व्यायोगे प्रस्तावनायां वक्तव्य राजदूतः सूत्रधाराय पत्रमर्पयति। पत्रे राजा जयदेवः सूत्रधारं निवेदयति—वीररसाद्भुतेन रूपकेण गदाधरप्रमुखपरिषदमानन्दयतु।

चतुर्दश—शताब्दे सौगन्धिकाहरणस्य सूत्रधार एव वक्तुमर्हति न तु कविः—

राज्ञा प्रतापरुद्रेण सम्भावितैः सभासद्भिराहूय सबहुमानमादिष्टोऽस्मि।

परिवर्तियुगे ख्रीष्टसवत्सरस्य षोडशशतके रूपगोस्वामी विदग्धमाधवं विरचितवान्। स च तस्य प्रथम-प्रयोगस्य सूत्रधारोऽपि बभूव। तत्र प्रस्तावनायां स कथयति—

सूत्रधार :—मारिष, निर्मितः किमिति तन्नाटकपरिपाटीभिर्वर्णिकापरिग्रहः। (क्षणं विमृश्य) भवतु—

ममास्मिन् सन्दर्भे यदपि कविता नातिललिता
सुदं धास्यन्त्यस्यां तदपि हरिगन्धाद् बुधगणाः।
अपः शालग्रामाप्लवनगरिमोद्गारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्धा न पिबति ॥४

ख्रीष्टसंवत्सरस्य सप्तदशशतके नीलकण्ठेन नलचरित्रमिति नाटकं विरचितम्। एतस्य नाटकस्याधोलिखितेन प्रस्तावनांशेन स्पष्टं प्रतिभाति यत् सूत्रधार एवैतस्य कालोचितं प्रस्तावनां निबध्नाति स्म। तथा हि—

सूत्रधार :—कस्य वा पुनरन्यस्यानुग्रहेण भविष्यति। तत्रभवत्याः परदेवतायास्तदवतारस्य च भगवतो नारायणाध्वरिणः प्रसादेन। उक्तं च तेनैव कविना—

चन्द्रशेखरसव्याङ्गचरणोन्मार्जनाम्भसाम् ।
विवर्ता जगदुत्सङ्गे विहरन्ति मदुक्तयः ॥९

नारायणाध्वरीन्द्राय नमोऽस्तु ज्ञानसिन्धवे।
शारदा यत्कटाक्षाणां साप्यवेतनकिंकरा ॥१०

परिपार्श्विक :—कथमिदमतिगम्भीरहृदयं रूपकमार्येण तत्त्वतः परिज्ञातम्।

सूत्रधार :—(विहस्य) अस्त्युपायः

पारिपार्श्विक :—क इव।

सूत्रधार :—अग्रजन्मा खलु तस्य रसिकलोकमौलिमणिराच्चादीक्षितो व्याकरोदिदं रूपकमनुजस्नेहात्।

पारिपार्श्विक :—कथमयं कविरन्तर्मुखस्त्रय्यन्तविचारप्रवृत्तोऽपि करोति स्म नाटकेऽप्यभिरुचिम्।

सूत्रधार :—यतोऽयमीदृशस्तत एवोक्तमत्रापि विषये तेनैव।

कालं जेतुमुपायौ द्वौ कलिकल्मषसंप्लुतम्।
कथा वा निषधेशस्य काशी वा विश्वपावनी ॥११

(पुनः सहर्षम्) 'सर्वं सुघटितम्' तथा हि कविर्विदितः, काव्यं च। अन्यदेव कौशलमस्माकं भरततन्त्रेषु, परिषदपि रसोन्मुखी।

पारिपार्श्विक :—सत्यमेतत्। कथमद्य पुरोभागी खललोकः सहतामस्माकमियन्तमुत्कर्षम्।

सूत्रधार :—सहतां मा वा। किमेभिः।

प्रायो व्याहन्यमानापि प्रत्यूहैरन्तरान्तरा।
लब्ध्वैव कीर्तिरस्माकं नकस्येव विदर्भजा ॥१२

अद्वितीयः किल रूपकाभिनयेष्वनुजो मे रङ्गशेखरः। यदेष यथाचिन्तितमेव स्वप्नदर्शनात् प्रभृत्युन्मनायमानस्य तद्विनोदनायैव विसृष्टनिखिलराजकस्य विदूषकमात्रोपसेवितस्य नैषधस्यैव भूमिकामादाय प्रविशति रङ्गमण्डपम्। तदेह्यावामप्यनन्तरपात्रनिर्वर्तनाय गच्छावः।

एषा प्रस्तावना सूत्रधारस्यात्मकथैव प्रतिभाति। पुरा कवयः स्वप्रबन्धान् प्रयोगार्थं सूत्रधारेभ्य आर्पयन्। कवीनां सम्यग्ज्ञातारो वा प्रश्नपृश्निद्वारेण वा प्रासंगिकवार्त्तापरिचेतारो वा सूत्रधाराः, प्रस्तावनासु स्वकीयप्रतिभया कविकाव्यविषयिणीं सामग्रीं लोकरुचिवर्धनाय युञ्जन्ति स्मेति नलचरित्रस्योपरिलिखितप्रस्तावनांशेन स्फुटीभवति। प्रस्तावनाद्वारेण प्रेक्षकाः प्रयोगं प्रति सातिशयमभिरता भवेयुरित्यस्यां कलायां सूत्रधाराः सुनिपुणा बभूवुः, न तावत्

कवय इति निःसन्दिग्धमेव। एतत्खलु यज्ञनारायणदीक्षितस्य रघुनाथविलासस्य प्रस्तावनया स्पष्टमेव। तत्र सूत्रधारस्य केनचित् नटकेसरिणा कूटयुद्धं समुपस्थाप्यते। तत्र नटकेसरी नेपथ्ये वदति—

प्राप्तोऽहं नटकेसरी परिजनैरन्यैः शठैः किं नरैः
किं वा दप्पलवेणधुत्तणडणे दंसेहि सत्ति तुमं।
शक्ति मे नटने स एव लटहः सन्ध्यानटः प्रेक्षितुं
सो नट्टा अ विहू अयं खु भुवणे संझाणडाणं सदं ॥९

नटकेसरी चाग्रे कथयति—

कुत्रापि 'नाटकस्य कर्ता' नायकोऽप्युभावेकसभावस्थितौ, मयेत्थमभिनयसमये न दृष्टचराविति।

अपरं च नटी नायकानां भूमिका-नियोजनं निवेदयति। निश्चितमेवेतत्सर्वं सूत्रधारस्य विरचनम्।

भूदेवशुक्लस्यं धर्मविजये नान्द्यन्ते सूत्रधारः प्रस्तावयति

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण। अद्य तावदाहूय समादिष्टोऽस्मि श्रीमद्दिल्लीदयितवेतनदानामात्येन महनीयचरित-श्रीमहता केशवदासेन, यद्वयं धर्मशास्त्रानुसारिप्रयोगाभिनयेनात्मानं विनोदयितुमिच्छामः। तद् भूदेवशुक्लग्रथितेन नवेन धर्मविजयनाम्ना नाटकेन सम्भावनीयेयं स्मार्तसभेति। तत्सदनमुपेत्य कान्तामाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि।

अयं प्रस्तावनांशः प्रासंगिकः स्थानकालोचितः प्रयोगाश्रयाभिलक्षकः सर्वथा सूत्रधारस्य व्यापार इति प्रतिभाति। अतः परं सूत्रधारो नटीं ब्रूते—

नटी—को नु खलु तुष्टेऽस्माकं लाभः।

सूत्रधारः—दारिद्र्यभङ्गः।

नटी—कथमिव।

सूत्रधारः—प्रसिद्धप्रभावो महावदान्यः खल्वसौ राजर्षिः, यः पूर्णमनोरथैरर्थिभिरनिशमेव श्लाघ्यते। यथा,

चित्तं मानससुन्नतं करयुगं श्रीपुष्करं पद्मजा—
जन्मस्थानतया समुद्रमहिमाक्रान्तः श्रयो दक्षिणः।

सेतुर्धर्मकथाम्बुधेस्तव मतिस्त्वां च प्रमासं जनः
प्राप्तः केशवदास चित्रमिह किं प्राप्नोति यद्वाञ्छितम् ॥

सभापतेरौदार्यादिकं सूत्रधारस्यैव वर्णनीयं भवति न तु कवेः।

महादेवस्याद्भुतदर्पणे तु सूत्रधारविदूषकयोः संवादः सूत्रधारलेखनोयोग्य एव न कविव्यापार इति अधोलिखितसंवादांशदिशा प्रतीयते—

सूत्रधार :—अस्ति तस्य किल सूनुरायुष्मानस्माकं गर्भरूपो वत्सो महादेवः।

विदूषक :—अत्थि सुणीअदि गोट्ठीसु

सूत्रधार :—स किल बालजनसुलभेन चापलेन कविगणनामिच्छन्नाटकमिति यदेतदभिनवमभिनिर्वर्तितवान्। तदद्य कर्मान्तरेषु युष्माभिः प्रयुज्यमानमार्या यावत् परिशोधयन्तीति।

नल्लादीक्षितस्य शृङ्गारसर्वस्वभाणे सूत्रधारः कवेर्वक्तव्यमुद्धरति—

निबध्नन्ति स्वैरं कृतिमिह कियन्तो न भुवने
रसं किन्तु व्यंक्तुं प्रभवति कविष्वेषु कतमः।
मम श्रीमल्लम्बोदरकृपापांगितगिरः
प्रबन्धेऽस्मिंश्चेतः कुतुकमनुबध्नाति तदपि ॥

न कश्चित् भारतीयः कविः सभासु रंगपीठे प्रपञ्चार्थं स्वयमेव प्रस्तावनायामीदृशमाटोपं स्फोरयेत्।

प्रस्तावनालेखकः सूत्रधारो वा कविर्वेति विवेचनप्रयासे शेषकृष्णप्रणीतकंसवधस्य प्रस्तावनाया अधोलिखितांशो महदुपकरोति—

सूत्रधार :—तस्यास्ति तण्डनकुलामलमण्डनस्य
श्रीतोडरक्षितिपतेस्तनयो नयज्ञः।
नानाकलाकुलगृहं स विदग्धगोष्ठी-
मेकोऽधितिष्ठति गुरुर्गिरिधारिनामा ॥१.१२

तेन चाहं सबहुमानमाहूय ससमाजेनादिष्टोऽस्मि।

नटी—जइ एवं ता कीस चिन्तापज्जाउलहिअओ विअ चिरअन्तो चिट्ठसि।

सूत्रधारः—प्रिये महदेव चिन्तास्थानं सभ्योपस्थानम्। तथा हि—

नाहूतापि पुरः पदं रचयति प्राप्तोपकण्ठं हठात्
पृष्टा न प्रतिवक्ति कम्पमयते स्तम्भं समालम्बते।

वैवर्ण्यं स्वरभङ्गमञ्चति बलान्मन्दाक्षमन्दानना
कष्टं भोः प्रतिभावतोऽप्यभिसमं वाणी नवोढायते ॥

नटी—अज्ज, जइ एव्वं ता किं ति अप्पा संकडे पाडिज्जइ ।

सूत्रधार :—आर्ये,

त्वरयति नृपगोष्ठी-संस्तवख्याति-लिप्सा
जडयति च विदग्धाराधनासाहसिक्यम् ।
इति न समधिकर्तुं रूपकं नो विरन्तुं
प्रभवति बत दोलारोहदुःस्थं मनो मे ॥१५

नटी—को उण उआओ विअद्धाराहणस्स ।

सूत्रधार:—प्रिये, ममाप्येष विमर्शश्चिरं चेतसि वर्तते यतः,

प्राचां वाचामुदारद्रवरसलहरीहारिबन्धान् प्रबन्धान्
आपीय श्रोत्रपात्रैरपहृतहृदया हन्त तर्पप्रकर्षात् ।
गुम्फैः संस्फुलमल्लीसरससुमनसां माधुरीमुद्गिरन्तः
सन्नः सन्तोपमन्तः कमपि सहृदयास्वाद्यमेते वहन्ति ॥१६

... ...

(स्मृतिमभिनीय । सहर्षम्) आर्ये दिष्ट्या समासादितः खलु दुरन्त-चिन्ताकान्तारहेतुः । तथा हि,

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीमन्नृसिंहात्मजः
कृत्वा कृष्णकविः कुतूहलवशादस्मासु यन्न्यक्षिपत् ।
नाट्यं कंसवधाभिधानमधुना तस्य प्रयोगोद्यमं
विद्वद्राजसमाजमानसमहानन्दाय विन्दामहे ॥१९

... ...

नटी—णं भणामि पसीअ कविणो विअ तस्स वि महाकइणो वाणी विअद्धजणस्स पज्जुत्ता भोदि त्ति ।

सूत्रधार :—बाढम् । यतः

मौलौ मन्दारदाम-भ्रमदलिपटली-काकलीं श्रोणिबिम्बे
कूजत्काञ्चीकलापं चरणकमलयोर्मञ्जुमंजीरशिंजाम् ।
उत्संगे कीरगीतं स्तनभुवि मसृणं वल्लकीपंचमं वा
तत्काव्ये दत्तकर्णा शिवशिव मनुते भारती भारमेव ॥२१

अपि च—

यः पीयूषमयूखधामनि सुधासाराच्छकच्छेऽपि यः
क्षुभ्यत्-क्षीरसमुद्र-सान्द्रलहरीलावण्यपूरेऽपि यः ।
यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नासौ समुद्गाहते
श्रीविद्वत्कवि-कृष्णपण्डित-वचोवीचीसमीचीनताम् ॥२२

उपर्युक्तसन्दर्भस्य भाषा सूत्रधारस्य स्वाभाविकी उताहो कवेरिति विपश्चिदालोचकानां नाप्रतीतम् । अन्यच्चात्मप्रशंसा तु वैरस्यमावहतीति सापवादमेव प्राचीनकविभिरूरीकृतम् । अन्यथा वा गौणरीत्यापि सूत्रधारमुखेन कवेरात्मप्रशंसा सोल्लुण्ठमेव ध्रियेत समसामयिकप्रेक्षकवृन्दैः ।

इदं कंसवधमिति नाटकं कविः सूत्रधारादिषु न्यक्षिपत् प्रयोगाभिनयार्थ-मितिप्रस्तावनायां प्रकाशितम् । इयं प्रथा पुरा प्रवर्तितासीत् यत् कश्चित्कविः स्वीयं प्रबन्धं सूत्रधाराय समार्पयत् । सूत्रधारो लोकरुचिकरीं प्रस्तावनां तस्य प्रणिनाय इत्यासीत् प्रयोगोद्यमस्तस्य । सुस्पष्टमेवैतत् प्रतीयतेऽतिरात्र-याजिनः कुशकुमुद्वतीयस्याधोलिखितेन प्रस्तावनांशेन—

(प्रविश्य) पारिपार्श्विकः—अद्य श्रीहालास्यचैत्रोत्सवयात्रायामार्य-मिश्राः समापतन्ति ।

सूत्रधार :—किं समापतन्ति—

अन्योन्यप्रवितन्यमानविविधालापान्तरालापतन्-
नानातन्त्रकृतान्त—खण्डनसमाधानाभिधानोर्मिला ।
विद्वद्भिर्निरवद्यपद्यकृतिनिस्तन्द्रैः कवीन्द्रैर्वृता
लब्धेयं परिषन्मया कवयितुर्निस्सीमभाग्योदयात् ॥

उक्तं हि मयि स्वकृतिमर्पयता पण्डितम्मन्यदुर्जनसंवादनिर्विण्णेन कवि-कुलाग्रगण्येन

विभावादिस्वादूकृतनवरसा स्वादुचतुरा
यदि स्युः श्रोतारस्सुकृतपरिपाकेन मिलिताः ।
तदा तेषामेव प्रकटय पुरस्तान्मम कृतिं
न चेदास्तां गूढा चिरमियमनिष्पन्नसदृशो ॥

इति तदेषा परिषदभिमता तस्य कवेः ।

(परिषदं निर्वर्ण्य, सानन्दम्) अथवा किमभिमतेति सर्वस्यापि प्रार्थित-दुर्लभैवेषा । यतः

विद्वद्वादविवादकालयुगपद्विष्फूर्त्यहंपूर्विका
निर्यद्युक्तिसहस्रदर्शितनिजाहीन्द्रावताराकृतिः ।
कर्तुं कारयितुं तथा रसयितुं काव्यानि नव्यान्यलं
भूष्णुर्भाति समासमाजितमतिः श्रीनीलकण्ठाध्वरी ॥

नटी—एआरिसो कविन्दो अम्हे कुसला पओअमग्गेसु ।
रूवअमिदं अणुरूवं तहविण सामाजिएसु विस्सासो ॥

एतत्सर्वमप्पादीक्षितस्य मदनभूषणभाणस्य प्रस्तावनयापि प्रमाण्यते । तथा हि—

सूत्रधार :—(प्रतीचीमवलोक्य सानुमोदम्) अये रंगशेषनाथो नाम मम श्यालः परिगृहीतविटशिखामणिभूमिकः संकेतितमदनभूषणनामा इत एवाभिवर्तते । यथायम्—

मध्याबद्धदुकूलदश्यविरणत् सौवर्णसूत्रस्फुरद्
मुक्तादाम-विभूषणः श्रवणयोर्निक्षिप्तनीलोत्पलः ।
आलिप्तो हरिचन्दनैर्मृगमदैः पिष्टातकैर्घूर्णयन्
नेत्रे स्कन्धतलावलम्बिवसनः साक्षाद्रतीशोऽपरः ॥

कविः पात्रस्य वर्णनां न करोति, अतएव सूत्रधारस्यैवैतानोति निश्चप्रचम् ।

चोक्कनाथस्य कान्तिमती-शाहराजीये नाटके प्रस्तावनायां पात्रक्लृप्तिः निदर्शिता वर्तते । तद्यथा—

सूत्रधार :—कुम्भकोणनगरवासिने चित्रवेषाय पत्रिकां प्राहिणवम् । सखे कान्तिमतीशाहराजीयं नाम नाटकमभिनेतुं त्वमायाहि शीघ्रं परिजनैः सहेति ।

पारिपार्श्विक :—साध्वनुष्ठितं भावेन । यतः

अत्यल्पेन च रूपकेण जनयत्याश्चर्यमन्यादृशं
नानावेशपरिष्कृतैरभिनयैः सोऽयं नटाग्रेसरः ।
सम्प्रत्यद्भुतसंविधानमधुरेणानेन सामाजिका-
नेतान् रंजयतीति माव भणितं यत् तावदस्त्यत्र किम् ॥

सूत्रधार :—उत्तरमपि तेन प्रेषितम् । स्यादेतदेव सन्ध्यासमये सह परिजनैः समागच्छामि । किन्तु विदूषककविराक्षसस्य च वेषपरिग्रहाय सज्जीभवतु भवानिति ।

आनन्दरायमखिनः विद्यापरिणयनस्य प्रस्तावनानुसारेण तु सूत्रधार एव प्रस्तावनाप्रणेता। तस्य पारिपार्श्विकेन सह संवाद एवं प्रवर्तते—

सूत्रधारः—स तावत् 'इदं नाटकमुचितेषु प्रयोक्तव्यम्' इति सबहुमानमस्मद्वशे समर्पितवान्। अनेन सुकरमभिरूपपरिषदनुरञ्जनम् इति ममाध्यवसायः।

... ...

पारिपार्श्विकः—...एतत्प्रणीतमभिनवमिदं नाटकमस्माभिरभिनीयते इति वाङ्मनसातिवर्ति ननु भाग्यमिदमस्माकम्।

सूत्रधारः—तत्प्रणीतमिदं नाटकमिह प्रयुञ्जानस्तदनुगुणसकलगुणरमणीयानत्रभवतः सामाजिकानुपतिष्ठे।

सोऽयमानन्दरायमखो स्वकीयं जीवानन्दनन्दनं नाम नाटकमुपर्युक्त सूत्रधाराय समर्पितवान्। अयं सूत्रधारस्तस्य प्रस्तावनायाः प्रणेता। प्रस्तावनाया अन्तिमभागे पारिपार्श्विकेन सह तस्य संवाद एवं प्रवर्तते—

परिपार्श्विकः—एवं च मन्ये त्वया सह स्पर्धमानोऽपि विकटनामा नटवटुरभिनयविद्यायां महदनुग्रहात्त्वयैव विजेष्यते इति।

सूत्रधारः—विकटो नाम नटवटुर्मया सह स्पर्धत इत्यतत्त्वविदो वचनम्। शृणु तावत्—

अभिनयविद्याविषये दुरहङ्काराकुलीकृतो विकटः।
स नटवटुर्मां वाञ्छत्यभिभवितुं जीवमिव यक्ष्मा ॥१५॥

सूत्रधारस्य वैयक्तिकमिदं संसूचनं न कवेरिति स्पष्टमेव।

कृष्णदत्तमैथिलविरचितपुरंजनचरितस्य प्रस्तावनाया अधोलिखितांशेन सूत्रधारप्रणेतृत्वं निश्चीयते—

सूत्रधारः—यत्किल कृष्णदत्तकविना मैथिलेन पुरंजनचरितं नाम नाटकमस्मासु समर्पितम्।

लोके हारि पुरंजनस्य चरितं प्रौढः कविर्मैथिलो
नाट्ये दक्षतमा वयं च तदयं स्वर्णेन योगो मणेः ॥४॥

... ...

सूत्रधार :—सखा मम गुणाकरो नाम मामनापृच्छ्य व्यापारानुरागतो नन्दिवर्धननगरमागतो दर्शितकामरूपगुणप्रकाशया कयापि कामकन्दलया वशीकृतोऽत्रलीभूय किमपि न प्रतिसन्दधातीति चिन्तामापन्नोऽस्मि।

नटी—अज्जस्स अण्णए मये तुह समीवं सो आणीअदि, अज्जेण उण पडिवोहणिज्जोत्ति।

चोक्कनाथस्य सेवन्तिकापरिणयनाटकस्य सूत्रधाररचितायां प्रस्तावनायां प्रयोगस्य विवरणं वर्तते। तदनुसृत्य चोक्कनाथ इदं नाटकं बसवक्षितीन्द्राय समर्प्य स्वपुरं प्रयातः। पश्चात् राजा सूत्रधारमाहूयावादीत्

पंचषदिवसैरेतद्रूपकमभ्यस्य सानुबन्धिजनः।
अभिनीय भरतदेशिक नन्दय नाना कवीन्द्रसन्दोहम्॥

सूत्रधारस्तु पात्रक्लृप्तिमकरोत्—

गृह्णाति पुत्रो मम नेतृभूमिकां सेवन्तिकायाश्च पितृव्य-नन्दनः।
तस्याः सखीनां गृहिणीसहोदराः कौषीतकस्य त्वमहं महामतेः॥

मौहूर्तिकस्य महामतेर्भूमिका मया परिगृह्यते त्वया च विदूषककौषीतकस्य परिगृह्यतामिति।

राजचूडामणिदीक्षितस्य कमलिनीकलहंसनटिकायाः प्रस्तावनापि सूत्रधारस्यात्मकथा सर्वथा वर्तते। तद्यथा—

सूत्रधार:—तदद्य किमप्यभिरूपं रूपकमभिनीय विनोदनीया विस्मयनीयमनीषोन्मेषा परिषदेषा।

पारिपार्श्विकः—तेन (राजचूडामणिना) हि गर्भसप्तमहायने विरचय्य सबहुमानमस्माकं हस्ते दत्ता किल कमलिनी-कलहंसनामधेया शृङ्गाररसमणिपेटिका नाटिका।

युवराजकवेः रससदनभाणस्य प्रस्तावनायां—

सूत्रधारः—(स्मरणमभिनीय।) अहो, महान् प्रमादोऽस्माकम्। यत्परुदेव तत्रभवता युवराजेन 'अस्मत्कृतं किमपि भाणं प्रयोगपदवीमवतारय' इत्यस्मत्करे समर्पितम्

भास्करकवेः शृङ्गारकेतुलीलातिलकभाणस्य अधोलिखितः प्रस्तावनांशः सूत्रधारस्य प्रयोगविषयकमाचारं निबध्नाति—

सूत्रधार :—पूर्वकं प्रबद्धमिदं श्रीविक्रमदेवेन राजाराजोपमेन राजराजेनानेककविभिरानीयोपायनीकृतेषु निबन्धनेषु निर्धार्यं नियुक्तमित्यार्यमिश्राणामाज्ञापना।

सूत्रधारः—अथ किं, नेव युवयोरयं भागिनेयो भर्गदासः प्रथमरङ्गप्रवेशकुतूहलकण्टकितकलेवरोऽभिनवभाणाभिनयानुरूपिकां भूमिकामादायालंकुरुते नेपथ्यद्वारभूमिम्।

वत्स, का पुनस्तवाभिनयानुसारिणी गाथिकी? (पुनः सस्मितम्) विदितमेवैतत्—

पृष्ठमात्रे मया यत्ते दृष्टिरासीदधोमुखी।
प्रत्यङ्गं पुलकोद्भेदे स्वेदैश्चालङ्कृतं वपुः॥

भवतु, प्रवेशानन्तरं प्रथममभिनेयमिदानीमेव प्रसृतम्। (नटीं प्रति) आर्य, नन्वावामप्यन्तेवासिप्रतिबिम्बितप्रयोगप्रकाशप्रेक्षणकुतुकिनौ तावत्प्रेक्षकावेव भवावः।

अनन्तदेवस्य कृष्णभक्तिचन्द्रिकानाटकस्य प्रस्तावनानुसारेण तु कविः स्वयमेव सूत्रधारं निवेदितवान्—

सखे पश्यामि बहुशः सखेदं त्वामहर्निशम्।
संसारे तेन कंसारेराराधनमुदाचर॥इति॥

तदनुसारेण तु सूत्रधारो ब्रूते—

तदहमस्यामेव सभायामस्यैव कवेरिममेव निबन्धमधुनैवाभिनीय प्रतिपादयामीति।

घट्टशेषस्य सपिण्डीकरणनिरासस्य प्रस्तावनाया सूत्रधारो वदति—

दासोऽहं रंगवासी निजपितृकलितव्यर्थवाग्जालतूल—
स्तोमाग्निं नाम सन्दर्भकमिति ललितं सम्प्रयोक्तुं प्रवृत्तः॥
... ...

प्रवृत्तिरस्मदीया स सन्दर्भस्त्वतिशोमनः।
सभायां तु प्रयुक्तश्चेत् सर्वान् सन्तोषयिष्यति॥

रङ्गनाथस्य रघुवीरविजये सूत्रधारो नटीं ब्रूते—

श्रीरामः कृतिनायकः कविरपि श्रीरङ्गनाथो गुरुः
शेषाद्रीशमहे नितान्तरसिकाः प्राशाश्च संख्याविदः।
मद्वर्याश्च रसानुवादनविधान्योन्यमुरुलेखिनः
प्राशासि त्वमपीह नाट्यकुशला किं वाञ्छितं मे परम्॥

सुन्दरवीररघूद्वहस्य अभिनवराघवनाटके सूत्रधारः पात्रक्लृप्ति निदर्शयति। तद्यथा—

सूत्रधारः—(सहर्षं नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथमुपक्रान्तमेव कुशलैः कुशीलवैः। यदद्य मे भागिनेयः कैकेयोवेषधारिण्या स्वगृहिण्या परिकलितदशरथनेपथ्यः महोद्यानविहरणोद्युक्त इव लक्ष्यते। तदद्यानन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः।

प्रस्तावना-विरचनं सूत्रधारः कथमकरोदिति भरतेन नाट्यशास्त्रेऽधोलिखितेन पद्येन निर्दिष्टम्—

मुखबीजानुसदृशं नानामार्गसमाश्रयम्।
नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेत्॥ ना० शा० ५.१६८

इदं काव्योपक्षेपणं नाम सूत्रधारस्य सहजं कर्म, न तु कवेः। नाट्याश्रितं काव्यमेव कवि सूत्रधाराय प्रयोगार्थमदात्। पश्चात् सूत्रधारस्तु—

प्रस्तावनां ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयाम्। ना० शा० ५.१६९

सूत्रधारस्तावत् कविकर्मणि निपुण आसीदिति वेमभूपालेन समुद्धृतम्। तथा हि—

सूत्रधारः स्मृतो नाट्ये सूत्रं धारयतीत्यतः।
विद्वान् वाग्मी कविर्दक्षस्तौर्यत्रयविचक्षणः॥
नाट्यप्रयोगकुशलो रसभावविवेचकः।
नानादेशसमुद्भूतवेशभूषाविशारदः॥
कामशास्त्ररहस्यज्ञो नानाशिल्पविचक्षणः।
ऊहापोहान्वितः शक्तो धारणे चोपदेशने।
उत्तमप्रकृतिर्नाट्याचार्यः स सूत्रधारकः॥

भरतकोशे पृ० ९७०

अभिनवगुप्तानुसारेण—कवित्वयुक्तो नटः।[1] इत्यनेन नटानां काव्यरचनाधिकारः प्रमाणितः।

यत्र हि नाम प्रस्तावनासु सूत्रधारोऽनुकरणं करोति, ततः प्रभृति कविव्यापार आरभ्यते। तथा हि मृच्छकटिके सूत्रधारः कथयति—

१. ना० शा० १७.१०१ अधिकृत्य भारती।

एषोऽस्मि भोः कार्यवशात् प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषो संवृत्तः। अविद अविद भोः चिरसंगीदोवासणेण सुक्खपोक्खरणलाइं विअ मे बुभुक्खाए मिलाणाइं अंगाइं। इत्यत आरभ्यामुखान्तं यावत् कविना विरचितो भागः। उत्तररामचरितेऽपि सूत्रधार एवंविधं वदति प्ररोचनायाः पश्चात्—

एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः इत्यत आरभ्यामुखान्तं यावत् कविना विरचितो भागः प्रस्तावनायां समाविष्टः। गोकुलनाथस्यामृतोदये यतः सूत्रधारो वदति—तस्यामृतोदयं नाम नाटकमभिनिनीषतः पूर्वपरिगृहीतभोगभूमिकापरिहारेण विविक्तकेशमूरीकुर्वन्तु भवन्तः। ततः प्रभृति कविव्यापारः प्रस्तावनायाम्।

अभिनवगुप्तेन स्पष्टमेव व्याख्यातम्—तत्र प्रस्तावना न तावत् रूपकाङ्गं नटवृत्तव्याप्ततयेतिवृत्ताननुप्रवेशात्।[1]

नान्दी

नान्द्याः कर्ता को भवतीति प्रश्नः समुदेति। अस्मिन् विषये बहूनां नाटकानां लेखकस्य नाटयदर्पणस्य प्रणेतुर्मत मुद्धरणीयम्—

यत्र तु कविकृता नान्दी न दृश्यते, तत्रापि रङ्गसूत्रणकर्तृकृता द्रष्टव्या।[2]

अनेन स्पष्टं प्रमाण्यते यत द्विविधा नान्दी भवति—कविकृता सूत्रधारकृता च।

१. ना० शा० १९.६९ अधिकृत्य भारती।

२. ना. द. ३.१ अधिकृत्य विवृतिः।

शारीराः सामान्याभिनयाः

षड्विधः शारीराभिनयो भवति—वाक्यम्, सूचा, अङ्कुरः, शाखा, नाट्यायितम्, निवृत्त्यङ्कुरश्च। यत्तु पूर्वमाङ्गिकोऽभिनयः प्रोक्तः स एव वाचिकसात्त्विकाभिनयाभ्यां व्यामिश्रोऽत्र शारीराभिनयः पूर्वोक्तस्याङ्गिकाभिनयस्यावान्तरभेद एव।[1] अस्मिन् प्रकरणे षड्विधेषु अभिनयेषु सात्त्विकाभिनयस्य विशेषो भवति।

वाक्याभिनयः

भरतानुसारेण—

नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबन्धैः कृतः सचूर्णपदैः।
प्राकृत-संस्कृतपाठो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः॥ २२.४४

वाक्याभिनये पाठ ईदृशो भवेद् यत् रसस्यौचित्यं रसभावानुभावकं प्रवर्तेत। अभिनवगुप्तानुसारेण—वाक्यसहचरितः शारीरोऽभिनयो वाक्यम्। तत्राभिनयेन वाक्येन च रसाभिव्यक्तिपरेण भवितव्यमित्यत्र विशेषः। न केवलो वाचिकोऽभिनयोऽपि तु शारीरिकोऽपि अभिनयस्तत्र स्यादेव।

सूचाभिनयः

भरतानुसारेण—

वाक्यार्थो वाक्यं वा सत्वाङ्गैः सूच्यते यदा पूर्वम्।
पश्चाद् वाक्याभिनयः सूचेत्यभिसंज्ञिता॥ २२.४५

---

१. यः पूर्वं शारीरोऽभिनयो बहुना प्रकारवैचित्र्येणोक्तः तस्यावान्तर-सामान्याभिनयरूपा हि षड् भवन्तीति। स एव षडात्मकतयावान्तरजातियोगात् सात्त्विकवाचिकाभिनयैश्च सम्भूय क्रमतां प्राप्तैश्च व्यामिश्रतायां सामान्याभिनयः सम्पद्यते। ना. शा. २२.४३ अधिकृत्य अभिनवभारती।

विप्रदासानुसारेण—आङ्गिकाभिनयेष्वेव पर्यवस्यन्ति सात्त्विकाः।
वाचिकोपकृतस्तस्मादाङ्गिको मुख्य उच्यते।

भरतकोशे पृ० २४

सूचाभिनये सात्त्विकाभिनयस्याङ्गिकाभिनयस्य च प्राथम्यं प्रवर्तते। एताभ्यां प्रथमं तावत् भावविघटनाक्रमः सूच्यते।[1] पश्चात् पूर्वोक्तो वाक्याभिनयः कार्यः। अभिनवगुप्तानुसारेण—तेन यैः सात्त्विकाङ्गिकैर्भाविवक्तव्यं सूच्यते, येषामन्तरोऽभिनयः प्रवर्तत एव सूचाभिनयः।

सूचाभिनये सत्त्वाभिनयस्याङ्गिकाभिनयस्य च सूचनाक्रमेण वाक्याभिनये ग्रहणं स्यात्।

अङ्कुराभिनयः

भरतानुसारेण—

हृदयस्थो निर्वचनैरङ्गाभिनयः कृतो निपुणसाध्यः।
सूचैवोत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्कुराभिनयः॥ २२.४६

अत्र किमपि वाच्यं प्रथममभिधाय पश्चात् तस्याभिप्रायं मनसि कृत्वाङ्गाभिनयः कार्यः। अभिनयकाले किमपि न प्रोच्यते। सत्त्वाभिनयस्य प्राधान्यं तु निर्विवादमेव।

अभिनवगुप्तो व्याख्याति—अन्यपरेऽपिवाक्ये यद् गर्भीभूतं हृदयस्थं वस्तु तन्निष्ठोऽभिनयोऽङ्गविकारैर्वचनशून्यैः सम्पादितः सूचातुल्यः सोऽङ्कुरो नाम शारीरः। यथा सागरिका—जाव अहं पि कुसुमाइं अवचाइअ कामदेवं पूजइस्सं—इत्यभिधायैतद्वाक्ये गर्भीभूतं कुसुमावचयमङ्गविकारैर्दर्शयति।

कुम्भानुसारेण—

भूत - वाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः।
चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां व्यापारोऽङ्कुर ईरितः॥

विप्रदासानुसारेण—

भूतवाक्यार्थमाश्रित्य चित्तवृत्त्यर्पणक्षमाः।
दृष्टिप्रधाना व्यापाराः कथ्यन्तेऽङ्कुर संज्ञया॥
सात्त्वत्यामङ्कुरः प्रयुज्यते। भरतकोशे पृ० २४

---

१. अत एव सूचानाम्नः सार्थकता।
वेमभूपालानुसारेण—
भविष्यदर्थानुगमाद्वाक्यार्थो वाक्यमेव वा।
यस्त्वाङ्गैः सूच्यते पूर्वं वचनाभिनयस्ततः।
सूचाभिनयनो नाट्ये वेदिभिः प्रतिपादितः॥

शाखाभिनयः

भरतानुसारेण—

यत्तु शिरोमुखजंघोरुपाणिपादैर्यथाक्रमं क्रियते ।
शाखादर्शनमार्गैः शाखाभिनयः स विज्ञेयः ॥ २२.४७

सत्त्वाभिनयमुपलक्ष्य क्रमशः (न तु युगपत्) शिरःप्रभृति पादं यावदङ्गैः योऽभिनयः क्रियते, स शाखाभिनयः प्रोच्यते । अत्र शाखादर्शनरीत्याभिनयः विधेयः ।[1]

शाखाभिनये करप्रधानो व्यापार आरभटी वृत्तिश्च इति विप्रदासो नियमयति ।

नाट्यायितम्

नाट्येन नाट्यस्य योजनं नाट्यायितं भवति । यदि नाम कस्मिंश्चित् प्रधाननाटकस्य मध्य उपचाराद् गौणनाटकं समावेश्यते तर्हि गौणनाटकस्याभिनयो नाट्यायितमिति प्रोच्यते । गर्भनाटकाभिनयोऽत एव नाट्यायितमेव ।[2] एतादृशेऽभिनये कश्चिन्नायकः स्वकीयं चरितमनुप्रेक्षते । एतन्नाट्यरूपकनिष्ठं नाट्यायितं भवति । एतदेव भारतीयकारिकया व्याख्यातम्—

नाट्यायितमुपचारैर्यः क्रियतेऽभिनयसूचया नाट्ये ।
कालप्रकर्षहेतोः प्रवेशकैः संगमो यावत् ॥ ना. शा. २२.४८

अपरविधं नाट्यायितं कार्यान्तरनिष्ठं प्रोच्यते । तत्र ध्रुवाप्रयोगावसरे कश्चिन्नायको नर्तकस्य व्यापारे स्वीयं वृत्तं पश्यति । तदेतद् व्याख्यातं भरतेन—

स्थाने ध्रुवास्वभिनयो यः क्रियते हर्षशोकरोषाद्यैः ।
भावरस-सम्प्रयुक्तैर्ज्ञेयं नाट्यायितं तदपि ॥

ना. शा. २२.४७

अभिनवगुप्तानुसारेण-अप्रयुज्यमानापि (ध्रुवा) काकतालीयेन प्रयोगमुपांशुरूपा नाट्यमपि नाट्यमिव शास्त इति तथाविधनाट्यायितत्वापादकः शारीराभिनयो नाट्यायितमिति ।

---

१. शाखा स्यान्नृत्यहस्तानां वैचित्र्यात्मविवर्तना: ॥
जायनः ।

२. गर्भे प्रच्छन्ना या कथा भवति सा गर्भनाटके प्रकाश्यते ।

निवृत्त्यङ्कुराभिनयः

भरतानुसारेण—

यत्रान्योक्तं वाक्यं सूचाभिनयेन योजयेदन्यः।
तत्सम्बन्धार्थं कथं भवेन्निवृत्त्यङ्कुरः सोऽथ॥ २२.५०

अभिनवगुप्तः व्याख्याति—बीजादेर्निवृत्ति यथाङ्कुरः सूचयति, एवं निवृत्ते वाक्ये तदङ्कुरयति निवृत्त्यङ्कुरः उक्तः।

यत्र पात्रद्वयस्य संवादमदृश्यं सदपरं पात्रं श्रुत्वा सत्त्वाभिनयं प्रकटयति, तत्र निवृत्त्यङ्कुरो भवति। रत्नावल्यां विदूषकवत्सराजयोः संवादं श्रुत्वा सागरिकाया यथाभूत-(संशयोत्कण्ठारागोदयजनितो) व्यभिचारिसत्त्वयोजितः सत्त्वाङ्गोपाङ्गपरिस्पन्दो दृश्यमानो निवृत्त्यङ्कुरः।

पूर्वोक्तेषु षड्विधेषु अभिनयेषु क्वचित्तात्कालिक-वाक्यानां क्वचिच्चातात्कालिकवाक्यानामुपजीवनमावश्यकमेवेति निर्धारयन् भरतः प्राह—

एतेषां तु भवेन्मार्गो यथाभावरसान्वितः। १२.५१

षड्विधेषु शारीराभिनयेषु द्वादशभिदः वाचिकाभिनया जुष्टा भवन्ति।

वाचिकाः सामान्याभिनयाः

वाचिकाः सामान्याभिनया द्वादशविधा भवन्ति—आलापः, प्रलापः, विलापः, अनुलापः, संलापः, अपलापः, सन्देशः अतिदेशः, निर्देशः, उपदेशः, अपदेशः व्यपदेशश्च। एतेषां सर्वेषां सत्त्वभावमुपलक्ष्य प्रवर्तनं समीचीनम्। वाच्यार्थानां भेदेन इमे द्वादशभेदा जायन्ते। न तत्र वाचिकभिनयस्य बहुविशेषः, तथापि आलापादीनां प्रत्येकस्य कण्ठध्वनिर्भिन्न एव।

आलापः

युष्मदर्थं विषयमुपदेशादिशून्यं वचनमालापः।

प्रलापः

परस्परमसम्बद्धं मौर्ख्यादिवशादनर्थकं वचनं प्रलापो भवति।

विलापः

भरतानुसारेण विलापः करुणप्रभवो भवति। अत्र करुणस्तु दुःखमेव। तेन विप्रलम्भोऽपि गृह्यते।

अनुलापः

एकस्यैव वाक्यस्य पुनः पुनर्वचनमनुलापो भवति ।

संलापः

संलापस्तु वस्तुतः संवाद एवोक्ति प्रत्युक्ति संयुक्तो भवति ।

अपलापः

पूर्वोक्तस्य वाचान्यथा करणमपलापो भवति ।

सन्देशः

सन्देशो यथानामान्यस्मै श्रावणीयं वचनम् ।

अतिदेशः

स्वकथनस्य वक्तुः कथनेन सहानुरूपतातिदेशो भवति ।

निर्देशः

अहमेवतत् कथयामीति निर्देशः ।

व्यपदेशः

सत्यमपोहितुं मिथ्या प्रवर्तयितुं च वचनं व्यपदेशः । लोकस्यातिसन्धानं व्यपदेशस्य प्रयोजनम् ।

उपदेशः

इदं कुरु गृहाणेति वचनमाज्ञार्थकमुपदेशो भवति ।

अपदेशः

स्वकीयविचारस्यान्यमुखेन वचनमतिदेशो भवति ।

भरतानुसारेण—

अन्यार्थकथनं यत् स्यात् सोऽपदेशः प्रकीर्तितः ॥ २२.५९

एतेषां द्वादशभिदां वाचिकाभिनयानां पुरुष-(उत्तम-मध्यमान्य-) भेदेन काल-(वर्त्तमान-भूत-भविष्य-) भेदेन च पुनरपि सप्तभेदा जायन्ते ।

अनया रीत्या वाक्याभिनयस्य भेदाः कोटिशतानि अनेकानि प्रभवन्तीति भरतेनेङ्गितमधोलिखितकारिकया—

परेषामात्मनश्चैव कालस्य च विशेषणात् ।
सप्तप्रकारस्यास्यैव भेदा ज्ञेया अनेकधा ॥ २२.७१

'शङ्कुकानुसारेण ४०,००० तादृशा भेदाः सम्भवन्तीति मतमसत्' इति परिणमयन् अभिनवगुप्तः प्राह कोटिशतान्यनेकानि भवन्ति ।[1]

---

१. ना. शा. २२.७२ अधिकृत्य भारती ।

प्रासंगिक-विधानम्

नाट्यमण्डपः

नाटकमभिनेतुकामः सूत्रधारो नाट्यमण्डपमपेक्षते।[1] तत्र बहुविधा नाट्यमण्डपा भवन्ति। तेषु बृहत्तरो ज्येष्ठः १०८ हस्ताः, मध्यमः ६६ हस्ताः, कनीयान् ३२ हस्ताश्चदीर्घा आसन्। नृपाणां राजप्रासाद-सविधे मध्यमकोटिको नाट्यमण्डपो निर्मितः।[2] सूत्रधारो यथोचितं नाट्यमण्डपं प्रयोगार्थमचिनोत्। तेन विज्ञातमासीत्—

मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुच्चरितस्वरम्।
अनिस्सरण-धर्मत्वाद् विस्वरत्वं भृशं व्रजेत्॥

ना. शा. २.१९

प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते।
यावत् पाठ्यं च गेयं च तत्र श्रव्यतरं भवेत्॥

ना. शा. २.२१

नाट्यमण्डपस्य पश्चिमतमो भागो नेपथ्यगृहं भवति। तस्मात् पूर्वतो रंगो विलसति। रङ्गस्य शिरोभागो रंगशीर्षं मध्यभागश्च रंगपीठमिति प्रथितम्।

स्थापत्कलासौष्ठवं तत्र रंगमण्डप-निर्माणे परिचीयते। यतो हि नाम भारतीयं विधानं वर्तते—

मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दवान्।
तस्मान्निवातः कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः॥
गम्भीर-स्वरता येन कुतुपस्य भविष्यति।

ना. शा. २.८१,८२

न केवलं श्रवण-सौविध्यमपि तु नेत्रपरितर्पणमपि प्रेक्षकाणां यथा-

---

१. अयं नाट्यमण्डपो बहुभिर्नामभिः प्रथितः प्रेक्षागृहम् (२.७), नाट्यवेश्म (२.४), रङ्गमण्डपः (२.६५) एवास्ति

२. देवालयानां प्राङ्गणेऽपि तत्रस्थदेवानां प्रीत्यर्थं नाट्याभिनयनाय नाट्यमण्डपो विरचितः। साधारणलोकानां कृते तु यत्र कुत्रचित् नाटचमण्डपोऽस्थायी कृतः।

स्यात्तथा विधेयमासीद् नाट्यमण्टपे तत्र चित्रकर्मलताबन्धादिभिः रमणीया शोभा समुन्मीलिता ।[1]

कक्ष्या-विभागः

कक्ष्या-विभागस्य भूमिकां वर्णयन्नभिनवगुप्तः प्राह—देशश्च जलस्थलादि बहुतर-समविषमादि स्वभेदसहितं काव्यर्थतामात्रेणैवेह सम्भवन्नपि प्रयोगस्थाने न सम्भवत्येवेति, तस्य परिहारार्थं कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम् ।

प्रकरणेऽस्मिन् भरतेन सूचितं यत् केन विधिना नातिविस्तृते रंगपीठे चातुरश्रीयम् अन्तरङ्गपीठनामकं स्थानमावश्यकतानुसारमखिलब्रह्माण्डस्यापि प्रतिनिधीभूयाभिनेयार्थं प्रेक्षकाणां कृते समक्षयति ।[2]

रंगपीठे किं किं ज्ञेयमिति भरतः प्रपञ्चयति—

कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवी तथा ॥
पृथिवीसागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥
अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
दैत्यनागालयश्चैव गृहाणि च वनानि च ॥

---

१. भित्तिष्वथ विलिप्तासु परिमृष्टासु सर्वतः ॥
समासु जातशोभासु चित्रकर्म प्रयोजयेत् ।
चित्रकर्मणि चालेख्याः पुरुषाः स्त्रीजनास्तथा ॥
लताबन्धाश्च कर्तव्याश्चरितं चात्मभोगजम् ॥

ना. शा. २.८४,८५

२. मण्डपस्य यो विशिष्टो भागोऽन्तरङ्गपीठात्मकस्तं विज्ञाय विभागतो ज्ञात्वा कक्ष्या-गत्युपयोगिनं स्थान-विशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन सम्बन्धं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण प्रकोष्ठे त्यक्ते यो देशोऽवशिष्यते तत्रैव चातुरश्रीयम् । अतएव वामदक्षिणभागयोः कुतप-विन्यासः । शिष्टं कक्ष्या-विभागः ।

ना. शा. १३.१ अधिकृत्य भारती ।

तेन भाण्डेन यत्परित आक्रान्तं तद्विवर्ज्यं शेषे रंगपीठदेशे निष्क्रमण-प्रवेश-गत्या-द्युपयोगी स्थानविभागो निर्देश्यः प्रेक्षकावधिः संक्रमयितव्यः । ना. शा. १३.३ अधिकृत्य भारती ।

नगरे वा वने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा।
यत्र वार्ता प्रवर्तेत तत्र कक्ष्यां प्रवर्तयेत्॥

ना. शा. १३.४—७

अभिनवगुप्तानुसारेण यत्र-यत्र वार्ता वृत्तान्त इतिवृत्तवलायातः प्रकर्षेण वर्तते तत्र मध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रंगपीठे दर्शयेत् न सर्वमिति।

अभिनवगुप्तानुसारेण 'कविजन-स्मरणार्थं' भरतेन अन्तरंगपीठस्य त्रैलोक्य-प्रतिनिधित्वमभिहितम्। अनेन पुरा कवीनां नाटकेषु देश-विषयंक-परिधिविधानं नासीदिति स्पष्टम्। योरपीयनाटकेषु संकलन-त्रय-(Three Unities') नामकः सिद्धान्त आदिकालतः प्रवर्तितः। भारते न तादृशं किमयवधारणं देश-विषये परिगणितम्।

रंगपीठे प्रधानभूता पूर्वं ये प्रविष्टा तेऽभ्यन्तरकक्ष्यामधितिष्ठन्ति। पश्चात् प्रविष्टानां तु स्थानं वाह्यकक्ष्या। तयोर्मध्ये मध्यमा कक्ष्या भवति, यत्रागत्य कश्चिज्जनः प्राक्प्रविष्टं पात्रं संगच्छते।[1]

तत्र नाटकेषु प्रकृतौ देवयोनयो भवेयुः। तासां गमनागमनं आकाश-गामिना विमानेन मायया वा अदर्शनरूपया, अन्याभिर्वा बलादाहरणादिक्रिया-भिर्विविधप्रयोजनाभिः कार्यम्।[2] एकस्मिन्नङ्के एकस्थानीयमेकदिवसीयं च कार्यं दर्शनीयम्।

अधोविधिना कक्ष्याविभागः प्रवर्तनीयः—

१. यक्षाः गुह्यकाः, धनदानुचराः	हिमवत्प्रदेशे कैलासः
२. राक्षसाः, भूताः, पिशाचाः	हिमवत्प्रदेशः
३. गन्धर्वाः, अप्सरसः	हेमकूटः
४. शेषः, वासुकिः, तक्षकः	निषधः
५. देवगणाः	महामेरुः
६. सिद्धाः, ब्रह्मर्षयः	नीलः
७. दैत्याः, दानवाः	श्वेतपर्वतः
८. पितरः	शृङ्गवान्

कक्ष्याविभागस्तु अस्वाभाविकत्वान्नाट्यधर्मं एव।

---

१. ना. शा. १३.९—१०
२. ना. शा. १३.१९—२०

नृत्तम्

पूर्वरङ्गविधौ नृत्तस्य प्रथमं स्थानं विलसति। नृत्तमिदं नानाकरण-संयुक्तैरङ्गहारैर्विभूषितं भवति।

करणानि

करणानि अष्टोत्तरशतं सन्ति। एतेषु प्रमुखतः हस्तपाद-विकल्पनं दृश्यते। प्रायः सर्वेषु करणेषु वामः करः वक्षःस्थितो विधीयते। दक्षिणः करः चरणानुरूपः क्रियते। हस्तपादानुसारिणो उरःपृष्ठोदर-कटिपार्श्वोरु-स्थितिर्लक्ष्यते। तेषां नाम्नैव प्रतीयते यत् करणैः नर्तकस्य हस्तपादादिभिः कृतः प्रायश आकृति-विशेषोऽपि लक्ष्येत। तद्यथा स्वस्तिकरेचितम्, लतावृश्चिकम्, गजक्रीडितम्, गरुडप्लुतकम्, गृध्रावलीनकम्, मयूरललितम् हरिणप्लुतम्, करिहस्तम्, विष्णु-क्रान्तम् गङ्गावतरणमित्यादीनि तत्सम्बन्धि प्रतिरूपाणि।

अङ्गहाराः

करणानां संयोगैः अङ्गहारो विधीयते। अङ्गहाराः द्वात्रिंशत् संख्यका भवन्ति। अङ्गानां देशान्तरे प्रापणप्रकारोऽङ्गहारः। हरश्चायंहारः प्रयोगः।[1]

रेचकाः

रेचकाश्चतुर्विधा भवन्ति—पादरेचकः, कटिरेचकः, कररेचकः, कण्ठरेचकश्च।

पिण्डी-बन्धः

पिण्डी-बन्धानां व्यञ्जना भवत्येवेत्याहाभिनवगुप्तः—भगवत एव प्राधान्यात् परितोषणीयतेति तस्याव्यक्तं यदीश्वरशब्दवाच्यं निर्विशेषं रूपं तस्य तादृश एव शिवलिङ्गाकृतिः पिण्डीबन्धः। पिण्डी आधाराङ्गादि-संघातः। तया बध्यते वुद्धौ प्रवेश्यते तनुभावेन सकलया वा व्योमादाविति पिण्डी-बन्ध आकृतिविशेषः। तस्यैकदेशाभिधानं पिण्डीति।

पिण्डीवन्धेनाभिव्यंजनीया देवाः सन्ति—

ईश्वरः (शिवः), नन्दी, चण्डिका, विष्णुः, स्वयम्भूः, शक्रः, मन्मथः, कुमारः, श्रीः, जाह्नवी, कुबेरः, वलरामः नागः, गणेश्वरः रुद्रश्च। तथा

---

१. ना. शा. ४.१९ अधिकृत्य भारती।

हि रुद्रस्य ।

त्रिशूलाकृतिसंस्थाना रौद्री स्यादन्धकद्विषः । ४.२५८

नृत्तस्योपयोगः

मंगल्यमिति कृत्वा च नृत्तमेतत्प्रकीर्तितम् ।
विवाह-प्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादिषु ॥
विनोदकारणं चेति नृत्तमेतत् प्रवर्तितम् ।
ना. शा. ६.२६५–२६६ ।

पूर्वरङ्गे नृत्तस्य वैशिष्टयं प्रागेव सूचितम् ।

भरतानुसारेण नाटयाभिनयेऽपि कतिपयावसरेषु नृत्तस्य विनियोगो भवति । तथा हि—

अङ्गवस्तुनिवृत्तौ तु तथा वर्णनिवृत्तिषु ।
तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥
यत्तु संदृश्यते किञ्चिद्दम्पत्योर्मदनाश्रयम् ।
नृत्तं तत्र प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥
यत्र सन्निहिते कान्ते ऋतुकालादिदर्शनम् ।
गीतकार्थाभिसम्बद्धं नृत्तं तत्रापि चेष्यते ॥
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
यस्मिन्नङ्गे तु युवतिर्न नृत्तं तत्र योजयेत् ॥
सखीप्रवृत्ते संलापे तथाऽसन्निहिते प्रिये ।
न हि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितः प्रियः ॥
ना० शा० ४.३०५–३०९

यत्तु शृङ्गार-सम्बद्धं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
देवीकृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत् प्रयोजयेत् ॥ ४.३१२

लास्याङ्ग-विधानम्

'लास्याङ्गानि नाटकोपयोगीनि' इति भरतः । तानि दशधा भवन्ति— गेयपदं, स्थितपाठ्यम्, आसीनं, पुष्पगण्डिका, प्रच्छेदकः, त्रिमूढं, सैन्धवं, द्विमूढकम्, उत्तमोत्तमकम्, उक्तप्रत्युक्तं च ।

स एतेषां विवरणं न प्रस्तौति । भरतेन लास्याङ्गानि परिभाषितानि । तद्यथा—

गेयपदम्

आसनेषूपविष्टैर्यत्तन्त्रीभाण्डोपबृंहितम् ।
गायनैर्गीयते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥ १९.१२१

शुष्कमित्यनुकरणीयतया शून्यम् । गायनैरिति न तु पात्रैः । आसनोपविष्टैरिति न तु नेपथ्ये गीयते ।

स्थितपाठ्यम्

प्राकृते यद्वियुक्ता तु पठेदात्तरसं स्थिता ।
मदनानलतप्ताङ्गी स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥ १९.१२३

आत्तरसमिति रसोपयोगि ।

आसीनपाठ्यम्

आसनमास्थितं यत्र सर्वातोद्यविवर्जितम् ।
अप्रसारितगात्रं च चिन्ताशोकसमन्वितम् ॥ १९.११५

आसीनं पाठ्यं शोकस्य सहचरम् ।

'तत्र सुकुमारकाकलीप्रायप्रमदागीतमात्रावशेषः' इति अभिनवगुप्तः ।

पुष्पगण्डिका

नृत्तानि विविधानि स्युर्गेयं गाने च संश्रितम् ।
चेष्टाभिश्चाश्रयः पुंसां यत्र सा पुष्पगण्डिका ॥ १९.१२६

पुरुषाणां कृते स्त्रीपात्राणां पुष्पगण्डिकोक्तेति अभिनवगुप्तः ।

अत्र गाननृत्तगीतगतवैचित्र्ययोगात् मालासादृश्यात् पुष्पगण्डिका । तत्र स्त्री पुरुषमाश्रयते स्वचेष्टाभिः ।

प्रच्छेदकः

प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहताः ।
स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियकारिषु ॥ १९.१२९

चन्द्रातप इति ज्योत्स्ना तस्यां छाया सादृश्यकान्तस्य प्रहर्षार्थंविभूषितमिति । ज्योत्स्नेति उपलक्षणम् । मदिरायां वा दर्पणे सलिलेऽथवा नायकस्य छायां दृष्ट्वा विस्मृतव्यलीकाः सन्ति नायिकाः ।[1]

---

१. ना० शा० १९.१३१ अधिकृत्य भारती ।

त्रिमूढकम्

अनिष्ठुरश्लक्ष्णपदं समवृत्तैरलंकृतम् ।
नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिमूढकमिति स्मृतम् ॥ १९.१३०

त्रिमूढके कोमल-कान्त-पदावली शोभनवृत्तमलंकारनिष्ठता च त्रीणि वाग्वैशिष्ट्यानि सन्ति । तत्र काचिन्मुग्धा नायिका पुरुषवन्नटति ।

सैन्धवकम्

पात्रं विभ्रष्टसंकेतं सुव्यक्तकरणान्वितम् ।
प्राकृतैर्वचनैर्युक्तं विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥ १९.१३१

सैन्धवके सैन्धवप्राकृतभाषया नायिका गायति, यदा नायकः संकेतस्थले न संगच्छते । करणमिति वीणावाद्यादि ।

द्विमूढकम्

मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरश्रपदक्रमम् ।
श्लिष्टभावरसोपेतं वैचित्र्यार्थं द्विमूढके ॥ १९.१३३
न पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ।
मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चाचपुटाश्रयम् ॥ ३१.३६०

द्विमूढके द्वयोर्नायिकस्य नायिकायाश्च नायिकयोर्वा मोहो व्यावर्ण्यते । अत्र च मनागपि पाठ्यं न कार्यम् । नाभिनयप्रधानम्, अपि तु परिवृत्तिप्रधानमिति । तत् त्रिमूढकमेव हि तालकाव्यवशात् स्वल्प-शरीरं द्विमूढकमिति अभिनवगुप्तः ।[1]

उत्तमोत्तमकम्

उत्तमोत्तमकं विद्यादनेकरससंश्रयम् ।
विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च हेलाहावविचित्रितम् ॥ १९.१३४
उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुटं सम्प्रयोजयेत् । ३१.३६२
श्लोकं विचित्रार्थपदं तथा चैवोपपादयेत् ।
ततश्च वस्तुकं कार्यमपरान्तकशाखया ॥ ३१.३६३
उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलावृत्तिविभूषितम् ॥ ३१.३६४

---

१. ना० शा० १९.३६०-३६२ अधिकृत्य भारतीमनुसृत्य ।

अभिनवगुप्तानुसारेणोत्तमानि तावल्लास्याङ्गानि, तेषामपीदमुत्तमम् ।[1] स्थायिनां बहुत्वनूतनत्वाद् घटनादिविचित्रमुक्तम् ।[2]

कोपप्रसादजनितं साधिक्षेपपदाश्रयम् ।
उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥ १९.१३५
यत्र प्रियाकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।
मदनानलतप्ताङ्गी तच्चित्रपदमुच्यते ॥ १९.१३६
दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।
करोति विविधान् भावांस्तद्वै भाविकमुच्यते ॥ १९.१३७

सर्वविधरूपकेषु लास्याङ्गानामुपयोग इति विशदयन्नभिनवगुप्तः प्राह—

अलौकिककैशिक्युपयोगिरसांशे सर्वथोपकारि यद् वैचित्र्यं तल्लास्याङ्गद्वारेण। स्वकार्यं तच्च सर्वं दशभिरेव संगृहीतम्। तथा हि—प्रधाने चित्तवृत्त्यंशे वा वैचित्र्यं विभावाद्यंशे वा उपरञ्जकभावे वा। तत्र विभावांशगतं तु वैचित्र्यं सैन्धवकात् काक्वाद्यंशे, स्थितपाठ्याल्लक्षणगुणाद्यंशे, त्रिमूढकादनुवृत्तांशे, पुष्पगण्डिकात आहार्य, उपरञ्जकगीतातोद्यप्रयोजने च, सात्त्विक आसीनपाठ्यात्, उपरञ्जकभावेऽपि निःशब्दाद्, ध्रुवागानभागे सर्वातोद्ययोगे च गेयपदात्, गीतार्थस्य पात्रे करुणार्थाभिनये उक्तप्रत्युक्ताद्वाचिकस्य, स्वरतालानुसरणात् द्विमूढकात्। तत एवाङ्गिकवैचित्र्यमपि व्यभिचार्यंशे तु वैचित्र्यमुत्तमोत्तमकात् ।[3]

लास्याङ्गानि तु नाट्योपयोगीनि, न तु नाट्याङ्गानीति अभिनवगुप्तेन सम्यग् व्याख्यातम् ।[4]

वाद्य-विधानम्

भाण्ड-विन्यासो वा कुतप-विन्यासो वा पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहार-नामको भेदः। भरतानुसारेण तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः। तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतप-विन्यासः कार्यः। तत्र रंगाभिमुखो मौरजिकः (मार्दङ्गिकः) तस्य पाणविक-दर्दरिकौ वामतः। तत्रोत्तराभिमुखो

---

१. ना० शा० १९.१३४ अधिकृत्य भारती।
२. तत्रैव।
३. ना० शा० १९.१३७ अधिकृत्य भारती।
४. ना० शा० १९.११७ अधिकृत्य भारती।

गायकः। गायकस्य तु वामपार्श्वे वैणिकः। वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादकौ। गातुरभिमुखं गायिका।[1]

स्त्री-बाल-मूर्खावकीर्णे च रङ्गे कुतूहल-जनन समर्थंवाद्यमुपपन्नं भवति।[2] पूर्वरङ्गस्य विविधेष्वङ्गेषु वहुविधंवाद्यं नियोजनीयमेव।[3] किं विधं वाद्यं कस्यामवस्थायां प्रयोज्यमिति भरतोऽधोविधं प्रपञ्चयति—

धंधंधेघेटं इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
रथविषमादिगतमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम्॥
त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु।
भ्रं घें वें वें प्रायं तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलीचलनात्
कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाद्यमिति॥
दुःखार्दितव्याधितेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धः।
व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिप्तमार्गबन्धो विधातव्यः॥
दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धंद्रांधंद्रांधकृताम्।
घेघेटा प्रायं खञ्जविकलपङ्गुवामनादीनाम्॥
ट घटाघे चेटकुसत्त्वादीनां थोकटखुखणेत्यादिकम्।
यतिपाशुपतशाक्यादीनां धहुधहुधेधे प्रायम्॥
औपस्थापक-निमुण्डवर्षवरादीनां
घेंटां घोंटां मांटांण्णाणाप्रायम्।
वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां
खों भ्रो धो खो खो इति प्रायम्॥ ना० शा० ३४.२२७-२३४
गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटिप्रायम्॥

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।

स्त्रीणां वाद्यं भरतेन तत्राग्रे वर्णितम्।

---

१. ना० शा० ३४.२१५।
२. ना० शा० ३४.२२२।
३. नान्दी—शुष्कावकृष्टासु करणाश्रितं वाद्यं योज्यम्। रङ्गद्वारे प्ररोचनायां जर्जरे, त्रिगते चार्यां चाङ्कितमार्गाश्रितं सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम्। महाचार्यां वितस्तिमार्गाश्रितं प्रवेशिनीग्रहम्। ना० शा० ३४.२२४

८

सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां स्त्रीणां समुत्पद्यन्ते। आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं मार्गाश्रितं वाद्यं भवति।[1]

भरतो नाट्यप्रयोगे वाद्यस्य माहात्म्यमनुदर्शयति—

वाद्ये तु यत्नः प्रथमं तु कार्यः
शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम्।
वाद्ये च गीते च हि सम्प्रयुक्ते
नाट्यप्रयोगो नं विपत्तिमेति ।। ३४.३०४

अभिनवगुप्तो नाट्यस्यार्थबोधे संगीतस्योपयोगं निदर्शयन्नाह—

गीतातोद्याभ्यां रामरावणादिविशेषास्पर्शनेनैव रसभावचर्वणौचित्यमाधीयते साम्यं च यतो भवन्ति सर्वाः सिद्धयः इति।

रङ्गपीठेऽदृष्टमपि यद् व्यज्यतेऽभिनयेन, तस्य प्रथमरूपं वाद्यप्रयोगेषु वर्तते।

'गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटि प्रायम्'

इत्यनेन ज्ञायते यत् वंकिटिप्रायेणवाद्येन गजवाजिनां सम्प्रचारः प्रतीयते।

भरतानुसारेण अभिनयकाले प्रायो निरन्तरमेव संगीतं प्रवर्तयेत्। तथा हि—

एवं गानं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम्।
अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ।। २८.७

त्रयोऽप्येते समूहा एकीभावं नेयाः।

अन्यच्च

चत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः।
आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ।। ३४.२९४
नाटके सप्रकरणे भाणे प्रहसने तथा।
मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं चैव वादयेत् ।। ३४.२९५

भरतो नाट्याभिनये वाद्यस्याद्यन्तयोजनां निरूपयति।[2] वाद्यानि रस-भाव-प्रयोगानुरूपाणि विधेयानि। सर्वाणि वाद्यानि उत्सवे, नृपाणां प्रयाणे,

१. ना० शा० ३४.२३६।
२. एवमेतेन विधिना कर्तव्यं बुधैः।

मंगलोत्सवे, शुभकल्याणयोगे, वित्राङ्करणे, उत्पाते, सम्भ्रमे, सङ्ग्रामे, पुत्र-जन्मनि च प्रयोज्यानि। उद्यान-गमनादिषु अल्पं वाद्यं भवेत्। वीर-रौद्रादि-प्रधानानि रूपकाणि उत्थानकाव्यानि सन्ति। तेषामभिनये सर्वातोद्यानि प्रयोज्यानि सन्ति। त्रिपुष्करं नाम वाद्यं विश्रामहेतोः शोभार्थं भवति।[1]

भरतो रसानुरूपान् वाद्य-मार्गान् निर्दिशति। तथा हि—

रसाः	वाद्यस्य निर्दिष्टमार्गाः
१. शृङ्गार–हास्ययोगे	अड्डितो मार्गः
२. वीराद्भुतरौद्राणां योगे	वितस्त-मार्गः
३. करुणरसे	आलिप्तकरणमार्गः
४. बीभत्स-भयानकयोः	गोमुखी मार्गः

एवमेव व्यभिचारिभावादि-विषयेऽपि वाद्यानि प्रयोज्यानि।[2]

आङ्गिकाभिनयो गीतवाद्यप्रमाणेन विधातव्यः इति भरतोऽधोविधं निर्दिशति—

यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते।
गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ ३४.१८३

नृत्ताङ्गहारानुसारि वाद्यं च भवति—

यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥ ३४.१८९

ध्रुवा-प्रयोगः गीतञ्च

यथा वर्णादृते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत्।
एवमेव विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ॥

ना. शा. ३२.४२५

भरतानुसारेण गति-विभ्रमं दृष्ट्वा ध्रुवा कर्तव्या। तथा हि

रथपत्रवाजिवारण-विमान-शिबिकास्थ-पक्षियानेषु।
द्रुतपदवर्णावर्णैः कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३२.३७२

१. ना० शा० ३४.१७–२१।
२. ना० शा० ३४.६३–६५।

अर्थात् रथादीनां यानानामभिनयावसरे प्रथमं तावत् द्रुतवर्णा गीतिर्भवेत् । ईदृशी ध्रुवा प्रयोक्तव्या ।

अन्यच्च—

यद्वृत्तौ वाहनगतौ ध्रुवापादो विधीयते ।
तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यमङ्गवाद्य-समं तथा ॥ ३२.३७७
आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाश-भाषणम् ।
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभाष-संश्रिता ॥ ३२.३८०
प्रासादिक्याश्रया चापि हीर्ष्याक्रोधाश्रयापि वा ।
शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवान्वर्था प्रयोगतः ॥ ३२.३८१
यानि प्रासादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयात् ।
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥
भाषां तु शौरसेनीं हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।
यद्यपि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥ ३२.३८३
दिव्यानां संस्कृतं गानं प्रमाणैस्तु विधीयते ।
अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणां प्रयोजयेत् ॥ ३२.३८४

अन्यत्र

पूर्वरङ्गे प्रयुक्ते तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।
ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ॥ ३२.४०३

सेयं ध्रुवा नाट्यं प्रकाशयतीति भरत आह—

तथा रसकृता नित्यं ध्रुवाः प्रकरणाश्रिताः ।
नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ताः ॥

ना. शा. ३२.४३०

सन्धिषु गान-विधानम्

भरतानुसारेण सन्धिषु गानस्य शास्त्रीय-योजना कर्तव्या ।[1] तथा हि—

मुखसन्धौ	मध्यमो ग्रामः
प्रतिमुखसन्धौ	षड्जः
गर्भसन्धौ	साधारितः
अवमर्श-सन्धौ	पञ्चमः
निर्वहण-सन्धौ	कैशिकम् ।

१. ना. शा. ३२.४२८, ४२९

पात्र-परिकल्पनम्

न केवलं मनुष्या, देव-दैत्यदानव-यक्षराक्षसादय अपि तु पशु-पक्षि-श्वापदादयोऽपि रंगपीठे मानवैरेवपात्रीभूय प्रतिनिधीकरणीयाः।[1] पशुपक्षिरूपेण कथं रंगे प्रविशतीति भरतो निदर्शयति—

एते चान्ये च वहवो नानारूपा भवन्ति ये।
आचार्येण तु ते कार्या मृत्काष्ठजतुचर्मभिः ॥२६.४

अर्थात् तेषां मृद्रूपाणि क्रियन्ते।

कश्चिन्मानवो वा नटो वा रंगे वर्णकैर्भूषणै राजरूपधरो भवति। अनेन प्रकारेण तस्य परभावः सिध्यति।

साधारणनियम आसीत्—

स्त्रियो हि स्त्रीगतो भावः पौरुषः पुरुषस्य च ॥ २६.१३

केवलं स्त्रीपात्राणि क्वचित्

सुकुमार-प्रयोगो °यो राज्ञामामोदसम्भवः।
शृङ्गाररसमासाद्य तन्नारीषु प्रयोजयेत् ॥ २६.९

अनुरूपा प्रकृतिः—

यथावयो यथावस्थमनुरूपेति सा स्मृता।

तत्र पुरुषस्य भूमिकायां समानवयस्कः पुरुष इति।

रूपानुरूपा—

यदा पुरुषभावे स्त्री तथा स्त्रीभावे पुरुषो रंगेऽवतरति तदा रूपानुरूपा प्रकृतिर्भवति।

छन्दतः पौरुषीं भूमिं स्त्रीकुर्यादनुरूपतः ॥ २६.१५

देव-पार्थिव-सेनापति-मुख्यपुरुष-भवनेषु स्त्रीजनकृताः प्रयोगा भवन्ति। रम्भोर्वशीप्रभृतिषु स्वर्गे नाट्यं प्रतिष्ठितम्।[2] भरतः पुनः स्पष्टयति नाटकादि-विषये—

स्त्रीणां तत्तु प्रयोजयेत्। २६.२९७

---

१. मृत्काष्टादिनिर्मित वाहुवक्त्रादिरपि। ना० शा० २६.४
अधिकृत्य भारती।

२. ना० शा० २६.२०।

सुकुमार-प्रयोगेषु नाटक-प्रकरण-भाण-वीथ्यङ्केषु स्त्रिय एव पात्राणि स्युः। शेषेषु आविद्ध-रूपकेषु पुनः युद्ध-संरम्भादिपूर्णेषु पुरुषपात्राणि नियोज्यानि। तत्र डिम-समवकार-व्यायोगेहामृगादिषु पुरुषाः सन्तु।

पात्राणां साधारणगुणा भरतेनोदिताः—

बुद्धिमत्त्वं सुरूपत्वं लयतालज्ञता तथा।
रसभावज्ञता चैव वयः स्थत्वं कुतूहलम्॥
ग्रहणं धारणं चैव गात्रावैकल्यमेव च।
निजसाध्वसतोत्साह इति पात्रगतो विधिः॥

ना० शा० २७.९९.१००

भूमिका—विन्यासः

नाट्याभिनये बहुविधप्रकृतीनां भूमिकायां पात्राणि रङ्गेऽवतरन्ति। कीदृशं पात्रं कस्य भूमिकायामवतरत्विति निर्धारणार्थं पात्राणां गतिः, वाक्, चेष्टा, सत्त्वं, शीलं, स्वभावः इत्येतानि परीक्षणीयानि। गुणानुसारिणी पात्रभूमिका अधोनिर्दिष्टा—

प्रयोज्यः	गुणविशेषान्वितं पात्रम्
१. देवः	अङ्ग-प्रत्यङ्गसंयुक्तं, अहीनाङ्गं, वयोन्वितं, न स्थूलं, न कृशं, न दीर्घं, न मन्थरं, श्लिष्टाङ्गं, द्युतिमन्तं, सुस्वरं, प्रियदर्शनं च।
२. राक्षसः, दानवः, दैत्यः	स्थूलं, प्रांशुं, बृहद्देहं, मेघ-गम्भीर-निस्वनम्, रौद्रस्वभावनेत्रं, स्वभाव-भ्रुकुटीमुखम्।
३. कुमारः, राजा च	सुनेत्र-सुभ्रुवः, स्वङ्गा, सुललाटाः, सुमुखाः, सुकण्ठाः, सुशिरोधराः, स्वङ्ग-प्रत्यङ्ग-संयुक्ताः, न दीर्घाः, न मन्थराः, न स्थूलाः, न कृशाः, स्वभावेन व्यवस्थिताः, सुशीलाः, ज्ञानवन्तः, प्रियदर्शनाश्च नरोत्तमाः।

४. सेनापतिः, अमात्यश्च	अविकलैरङ्गैः धीरं, वसनकर्मणि स्फुटं, न दीर्घं, न स्थूलम्, ऊहापोह-विचक्षणम्, अदीनं, प्रगल्भं, प्रत्युत्पन्न-विनिश्चयम् ।
५. कञ्चुकी, श्रोत्रियः	पिङ्गाक्षं, घोणनासम् ।[1]
६. दासः	मन्थरं, वामनं, कुब्जं, विकृतं विकृताननं, विष्टब्धनेत्रं, काणाक्षं, स्थूलं, चिपिट-नासिकं, दुर्जनं, दुःस्वभावं, विकृता-चारं च ।
७. तपस्वी	अतिकृशं, क्षामं च ।

इयं सूची तु संक्षिप्तैव । भरतानुसारेणान्यासु भूमिकासु देशवेषानुरूपाणि पात्राणि योज्यानि ।

गायक-वादकादीनां गुणाः

भरतो न केवलं गायने वादने च सौष्ठवं द्रष्टुकामोऽपि तु गायके वादके चापि तस्य सौष्ठव-विधानं साधु मनुते । तथा हि—

गायकः

प्रत्यग्रवयाः, स्निग्धः, मधुरस्वरोपचितकण्ठः, लय-ताल-कलावाप-प्रमाणज्ञः ।

गायिका

रूपगुणकान्तियुक्ता, माधुर्योपेत-सत्त्वसम्पन्ना, पेशल-मधुर-स्निग्धानुनादिसम-रक्तशुभकण्ठा, विहितगमक-विधायिनी, काललयकुशला, आतोद्यार्पितकर्णा, श्यामा च ।

वीणा-वादकौ

स्फुटरचित-चित्रकरणौ, गीतश्रवणाचलौ, प्रवीणौ, चित्रादि-वाद्यकुशलौ च ।

वंशवादकः

बलवानवहितबुद्धिर्गीतलयज्ञ, सुसंगीतः, श्रावक-मधुर-स्निग्धो दृढपाणिः ।

---

१. कुटिला नासा यस्य तत् ।

संगीताचार्यः

आचार्यस्य षड्गुणा भरतेन परिगणिताः—

१. ज्ञानम्—शास्त्रावबोधः ।
२. विज्ञानम्—क्रियासम्पादनम् ।
३. करणम्—कण्ठहस्त-गौण्यम् ।
४. वचनम्—वचनस्य स्मृतिः ।
५. प्रयोगसिद्धिः—देशादि-सम्पदाराधनम् ।[1]
६. निष्पादनम्—शिष्यबुद्धिमनुसृत्यविद्यादानं च ।

मृदङ्गी

स्वभ्यस्तकरणः साम्ये गीतज्ञो गुणितग्रहः ।
सुसंगीत-प्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ ३४.२९९

पाणविकः

भ्रान्तोर्ध्वहस्तः कालज्ञश्छिद्रावरणपण्डितः ।
अभ्यस्तकरणैश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ ३४.३००

दर्दरी

निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।
वादनान्तरवादी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ ३४.३०१

श्रावण-गुणाः

भरतानुसारेण श्रावणः घनः, स्निग्धः, मधुरः, अवधानवान्, त्रिस्थान-शोभी च भवेत् । ते इमे गुणा वस्तुतः कण्ठस्य सन्ति । तत्र घनः सुस्वरः, स्निग्धः अरूक्षध्वनि-संयुक्तः, मधुरस्तु मनः प्रह्लादनकरः, अवधानवान् अधिके हीने च स्वरे सावधानश्च भवति । त्रिस्थान-शोभी तु शिरःकण्ठमुखेषु गतो माधुर्यं लभते ।[2]

श्रावणस्य पञ्चदोषाः सन्ति—कपिलः, अव्यवस्थितः, सन्दष्टः, काकी, तुम्बकी च । तत्र कपिले वैस्वर्यं, श्लेष्मकण्ठः, घर्घरायितं च भवन्ति । अव्यस्थिते

---

१. ना० शा० ३३–११ ।
२. ना० शा० ३३.१२–१५ ।

स्वराणामधिकता ऊनता च भवतः। सरूक्षदोषहतो भवति। सन्दष्टो दन्तयन्त्र-सन्दंशाद् भवति। काकी स्वरः रुक्ष एवोच्चारणस्थाने न विस्तरति। तुम्बकी-स्वरः नासाग्रेऽवरुध्यते।[1]

चारीसम्पादनायाङ्ग सौष्ठवम्

चार्यर्थं पात्राण्यधिकृत्य भरतो नियमयति—

शोभा सर्वैव नित्यं हि सौष्ठ समुपाश्रिता।
न हि सौष्ठव हीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः॥

अर्थात् पात्रस्य सौष्ठवविशिष्टानि अङ्गानि भवेयुः।

सौष्ठवविभूषितं शरीरं भरतानुसारेण अचञ्चलम्, अकुब्जम्, सन्नतगात्रं, नात्युच्चं च भवेत्। कथं नाम शरीरस्य सौष्ठवं परीक्षणीयमिति भरतो नियमयति—

कटी-कर्णसमा यत्र कूर्परांशशिरस्तथा।
समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत॥ १०.९२

शरीरस्य सौष्ठवं केन प्रकारेण प्रसाधनीयमिति भरतो निदर्शयति—

तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यवागूमृदितेन च।
व्यायामं कारयेद् धीमान् भित्तावाकाशिके तथा॥
भित्तौ प्रसारिताङ्गं तु व्यायामं कारयेन्नरम्।
बलार्थं च निषेवेत नस्यं वस्तिविधिं तथा॥
स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा।
आहाराधिष्ठिताः प्राणाः प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः॥
अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरश्रेण वक्षसा
व्यायामं कारयेद् धीमान् नरमङ्गक्रियार्थिनाम्।

कर्म-विधानम्

क्वचिल्लौकिककर्मवत् नाट्यकर्म न भवतीति विशदयन् भरतो निर्दिशति—

न भेद्यं नैव च च्छेद्यं न प्रहर्तव्यमेव च।
रङ्गे प्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत्॥

---

१. ना० शा० ३३.१६–२०।

अथवा योगशिक्षाभिर्विद्यामायाकृतेन वा ।
शस्त्रमोक्षः प्रकर्तव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ॥
ना० शा० २१.२२४–२२५

अभिसरण-विधानम्

समदा मृदुचेष्टा च तथा परिजनावृता ।
नानाभरणचित्राङ्गी गच्छेद् वेश्याङ्गना शनैः ॥
संलीना स्वेषु गात्रेषु त्रस्ता विनमितानना ।
अवगुण्ठन-संवीता गच्छेत्तु कुलजाङ्गना ॥
मदस्खलित-संलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसंचारा गच्छेत् प्रेष्या समुद्धतम् ॥
ना० शा० २२.२२७–२२९

प्रिय-प्रबोधनम्

कुलजा	अलङ्कार-शब्देन
वेश्या	शीतलैः गन्धैः
प्रेष्या	वस्त्रव्यजनैः[1]

वासोपचारः

गन्धमाल्ये गृहीत्वा तु चूर्णवासस्तथैव च ।
आदर्शो लीलया ग्राह्यश्छन्दतो वा पुनः पुनः ॥
वासोपचारे नात्यर्थं भूषणग्रहणं भवेत् ।
रसना नूपुरप्रायं स्वनवच्च प्रशस्यते ॥ २२.२३८–२३९

अभिवादन-विधानम्

सव्योत्थितेन हस्तेन ह्यरालेन शिरः स्पृशेत् ॥ ७३
नरेऽभिवादनं ह्येतदप्रत्यक्षे विधीयते
खटकावर्धमानेन कपोताख्येन वा पुनः ॥२५.७४
दैवतानि गुरूंश्चैव प्रमदाश्चाभिवादयेत् ॥
दिवौकसश्च ये पूज्याः प्रत्यक्षाश्च भवन्ति ये ।

---

१. ना. शा. २२.२३१

पाठ्य-विशेषाः

स्वप्नायितम्

सुप्तः पुरुषः यदि किञ्चिद् वदति तस्याभिनयो हस्तसंचारं विना विधेयः। अन्यच्च तत्र—

मन्दस्वरसञ्चारैर्व्यक्ताव्यक्तं पुनरुक्तवचनार्थम्।
पूर्वानुस्मरणकृतं कार्यं स्वप्नायिते पाठ्यम्॥ २५.९६

मरणकाले काकुः

प्रशिथिलगुरुकरुणाक्षरघण्टानुस्वरित–वाक्यगद्गदजैः।
ना० शा० २५.९७

बालानां पाठः

असमाप्ताक्षरं चैव बालानां कलस्वनम्।
ना० शा० २५.९९

जनान्तिकपाठः

कार्यवशादश्रवणम् हस्तमन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तृभिः।
अव्यभिचारेण पठेत्।
२५५.९३,९४

गीत-विधानम्

यत्राभिनेयं गीतं स्यात्तत्र वाद्यं न योजयेत्।
अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं विधीयते॥ ४.२७६

विशेषलक्षणानि

देवानाम्

नित्यमेवोज्ज्वलो वेषो नित्यं प्रमुदितं मनः॥
नित्यमेव सुखः कालो देवानां ललिताश्रयः।
न चेर्ष्या नैव च क्रोधो नासूया न प्रसादनम्॥
ना० शा० २२.३२४,३२५

अभिनय-वेला

कालः	प्रयोज्यं रूपकम्
१. पूर्वाह्ने	श्रोत्ररमणीयं, धर्मोत्थानकृतं च।
२. अपराह्ने	सत्त्वोत्थान–गुणैर्युक्तं वाद्यभूयिष्ठं पुष्कलं, सत्त्वयुक्तं च।
३. प्रदोषे	कैशिकीवृत्ति-संयुक्तं, शृंगार-रस-संश्रयम्, नृत्तवादित्रगीताढ्यम् च।
४. प्रभाते	नर्महास्यबहुलम्, करुणप्रायम्, निद्रा-विनाशनम्।

मध्याह्नेऽर्धरात्रेऽपि नाट्याभिनयः प्रयोज्य आसीत्। केवलं सन्ध्यायां भोजनकाले च नाट्याभिनयो वर्जितः।[1]

भर्तुराज्ञया यस्मिन् कस्मिन् कालेऽपि नाट्यं प्रयोज्यमासीत्।[2]

सङ्केत-ग्रहणम्

बहूनां वस्तूनां बोधाय तेषां रंगपीठे उपस्थितिः नावश्यकी। केवलं सांकेतिकभावेन तेषामुपस्थितिः बोध्यते। तथा हि भरतः—

> अंकुशग्रहणान्नागं खलीनग्रहणाद् हयम्।
> प्रग्रहग्रहणाद् यानमेवमेवापरेष्वपि ॥
> अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ॥ १३.१०७,१०८

आभ्यन्तरं बाह्यं च नाट्यम्

दीक्षिताः शिक्षिताश्च जना अभ्यन्तराः सन्ति। तादृशानां नटानां नाट्यमाभ्यन्तरनाट्यं प्रोच्यते। तद्विपरीता बाह्या अदीक्षिता अशिक्षिता जना भवन्ति। तादृशानां नटानां नाट्यं बाह्यमिति प्रोच्यते। भरत आभ्यन्तरं बाह्यं च नाट्यं विशदयति।

---

१. अर्धरात्रे नियुञ्जीत समध्याह्ने तथैव च।
सन्ध्याभोजनकाले च नाट्यं नैव प्रयोजयेत्॥ २७.९५

२. अथवा देशकालौ च न परीक्ष्यौ प्रयोक्तृभिः।
यथैवाज्ञापयेद् भर्ता तदायोज्यमसंशयम्॥ २७.९७

आभ्यन्तरं नाटचम्

अनुद्धतमसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम् ।
लय-ताल-कला-पात-प्रमाण-नियतात्मकम् ॥
सुविभक्तपदालापमनिष्ठुरमकाहलम् ।
यदीदृशं भवेन्नाट्य ज्ञेयमाभ्यन्तरं तु तत् ॥ २२.७५,७६
लक्षणाभ्यन्तरत्वाद्धि तदाभ्यन्तरमिष्यते । २२.७८

बाह्यं नाटचम्

एतदेव विपर्यस्तं स्वच्छन्दगतिचेष्टितम् ।
अनिबद्ध-गीत-वाद्यं नाट्य बाह्यमिति स्मृतम् ॥
शास्त्र-बाह्यं भवेद्यत्तु तद्बाह्यमिति भण्यते ॥ २२.७७,७८

भरतो बाह्यनटान् परिचाययति—

अनाचार्योषिता ये च ये च शास्त्र-बहिष्कृताः ।
बाह्यं प्रयुञ्जते ते तु न ज्ञात्वाचार्यकी-क्रियाम् ॥ २२,८०

अभिनवगुप्तानुसारेण बाह्यं नाट्यं रसानुप्राणितं न सम्पद्यते । बाह्यं नाट्यं तु अधुनातनरामलीलावद् ग्रामीणानां भवति ।

---

१. अभ्यन्तरः—Initated in, skilled or proficient in, familiar or conversant with, Apte ; Sanskrit-English Dictionary.

शब्दानुक्रमणिका

अ

अङ्कुर ९७, १००
अङ्कुराभिनय ९८
अंङ्गरचना ४५
अङ्गलीला ९
अङ्गविधान ४१
अङ्गविन्यास १०
अंगसौष्ठव १२१
अङ्गहार ९, १०८
अङ्गाभिनय १०, १५
अङ्गुलिभङ्ग ६०
अञ्चित (शिरसः) १५
अञ्जलि २१, २४
अतिदेश १०१
अतिभावक ९
अतिरात्रयाजिन् ९०
अतिवाक्य ९
अतिसत्त्व ९
अद्भुतदर्पण ७७
अधरकर्म १९
अधोगत (शिरसः) १५
अनङ्गहर्ष ८५
अनन्तदेव ९४
अनिल ६३
अनिष्टदर्शन ५६
अनुक्तवाक्य ९
अनुदात्त ४०
अनुनयाभिनय ५९
अनुरञ्जन ३
अनुरूपाप्रकृति ११७
अनुलाप १०१
अनुस्मृति ५७
अपदेश १०१
अपलाप १०१
अप्पादीक्षित ९१
अप्राणी ४८
अभिनय ४, ९
अभिनय-विधान ६१
अभिनयवेला १२३
अभिनयात्मक-प्रतिरूप ८१
अभिनवराघव ९५
अभिनेता ५
अभिनेयभाव ६३
अभिनेयार्थ ११
अभिलाष ५७
अभिवादन १२३
अभिसरण-विधान १२२
अमृतोदय ९६
अराल २२
अर्थभागाभिष्यन्द ७२
अर्धचन्द्र २१, २२
अलङ्कार ९, ३९, ४५
अलङ्कारविधान ४०
अलातचक्र ११४
अलाता २७
अवतरण ४
अवधूत (शिरसः) १५
अवस्था ४५

अवस्थान २८
अश्वक्रान्त ६०
अश्ववाहन २९
असंयुतहस्तकर्म २२
असियष्टिग्रहण २२
अस्वस्थपुरुष ९

आ

आकम्पित (शिरसः) १५
आकाशभाषित १०
आकाशवाणी ११
आकाशिकी चारी २७
आकृति ४८
आगम ४७
आङ्गिक ९७
आत्मगत ११
आत्मविस्मृत ५
आदर्शधारण २३
आधूत (शिरसः) १५
आनन्दरायमखिन् ९२
आभ्यन्तर नाट्य १२४
आमन्त्रणा ५
आयुध ९
आरभटी ९९
आरम्भ ४
आलाप ४,१००
आलीढ २८
आलीढस्थानक २९
आलेख्य ७४
आवर्त २३
आविद्धकोटिक ७२
आविद्धरूपक ११८
आवेष्टितहस्त २५
आशीर्वचनग्रहण २८
आसनदूषण ३५
आसनविधि ३५
आसीनपाठ्य ११०
आस्यकर्म २०
आहार्य ११
आहार्याभिनय ४५

इ

इतिहास १०
इन्द्रियार्थ ५५
इष्टदर्श १५६

ई

ईश्वर १०८

उ

उत्क्षिप्त (शिरसः) १५
उत्तमाधम ४५
उत्तमोत्तमक १११
उत्तरकर्णिका ४५
उदात्त ४०
उद्वेग ५७
उद्वेष्टित (हस्त) २५
उन्मत्तगति ३२
उन्माद ५८
उपक्षेप ५
उपदेश १०१
उपवर्णा ४८
उरःस्थान ४०
उल्लालराघव ७१

ऊ

ऊरुकर्म (कम्पन, वलन, स्तम्भन, उद्वर्तन, विवर्तन) २६
ऊर्णनाभ २५

ऋ

ऋतु २४
ऋषि ४९

ए

एकपादप्रचार २७
एकोक्ति ११

औ

औचित्य ४७

क

कंसवध ९०
कक्ष्याविभाग १०, १०६
कटिरेचक १०८
कटीकर्म (छिन्ना, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता) २६
कण्ठरेचक १०८
कथानिका ४
कपट ७२
कपटावरण ५०
कपित्थहस्त २३
कमलिनीकलहंस ९३
कमलोत्पलाभिनय २३
कम्पित (शिरसः) १५
करण २७, ७४, १०८
कररेचक १०८
कर्णविवर ५१
कर्मविधान १२१
कलश २२
कलहान्तरिता ५९
काकी १२१
काकु ३९
काकुविधान ४०
काञ्चनाचार्य ८५
कान्तिमती-शाहराजीय ९१
कामकन्दली ९३
कामतन्त्र ५८
कालिदास ८३
काव्यभाग ९
काषाय ५०
किलिञ्ज ५१
कीर्तन ४
कुञ्चितकेश ५०
कुट्टमित ६०
कुण्डल ४५
कुतुप १०५
कुमार १०८
कुवेर १०८
कृत्यारावण ७२
कृष्णदत्तकवि ९२
कृष्णभक्तिचन्द्रिका ९४
कैशिक २९
क्रिया ९
क्रोध ६४
क्षुर ४९

ख

खटकामुख (हस्तकर्म) २३
खण्ड-मण्डल २९
खण्डिता ५९

ग

गज ११३
गजदन्त २१,२५
गणेश्वर १०८
गण्डकर्म १८

गतिप्रचार २९
गदाधर ८५
गन्ध ५५
गन्धाघ्राण ५९
गर्भनाटक ७७
गान ११४
गायक ३
गायक गुण ११९
गायिका ४, ११३, ११९
गीत ३, ४, ११५
गीत विधान १२३
गीतारम्भ ४
गीतार्थ ११२
गुणकीर्तन ५७
गेयपद ११०
गोकुलनाथ ९६
गोमहिष ६४
ग्रीवाकर्म २१
ग्रीष्म ६४

घ

घटी ५१
घट्टघोष ९४
घनरव ६३

च

चण्डिका १०८
चतुर २३
चन्द्रमण्डल २३
चर्म ९
चारी २७
चित्र ७४
चित्रकर्म १०६
चित्रपट्ट ७१
चित्रपुस्तादि ७२
चित्रवास ५०
चित्राभिनय ६३
चित्राभिनययोग ७२
चिन्तन ५७
चिबुककर्म १९
चीरबल्कल ५०
चूडामणि ४५
चेष्टाकृत अभिनय १५
चोक्कनाथ ९१

छ

छत्र ६३
छत्रधारण २३
छद्मवेश ७५
छद्मवर्तन ७३
छाया ६८
छायातत्त्व ११, ५०, ७२, ७४, ७५
छायानाट्य ६६
छायानुकारिणी ७७
छायापद ७७
छायाभिनय ६६, ७०
छायाविधान ६९
छायाव्यापार ७४
छेद्य ५१

ज

जंघाकर्म २६
जठरकर्म २५
जडता ५८
जनसमूह २२
जनान्तिक १०
जनान्तिक पाठ १२३

जयदेव ८५
जलधर २४
जलाशय ९३
जाह्नवी १०८
जीवानन्दन ९२

ड

डाकिनी ७५

त

ताण्डव २६
तापस ४९
तापसवत्सराज ८४
ताम्रचूड २४
तार ४०
तारकापुट कर्म १७
ताराकर्म १७
ताल ३, २८
तिरस्करिणी ६६
तुम्वकी १२१
तृण ५१
त्रिगत ४
त्रिपताक २१, २२
त्रिमूढक १११
त्रोटक ८३

द

दर्दरी १२०
दानव ११३
दारिद्रयभङ्ग ८७
दिवस ६३
दिव्य १०
दूराह्वान ४०
दृष्टि (रसाश्रिता) १६
दृष्टि (संचारीभावाश्रिता) १६
दृष्टि (स्थायिभावाश्रिता) १६
देव ६४
देशकालविभाग ४५
दैत्य ११३
द्रुत ४०
द्विमूढक १११

ध

धनुर्धारण २२
धनुष्कर्षण २१
धर्मविजय ८७
धर्मी ९
धुतम् (शिरसः) १५
ध्रुवा ११५, ११६
ध्वज ९

न

नट ३
नटकेसरी ८७
नटी ३
नन्दी १०८
नलचरित्र ८५
नल्लादीक्षित ८८
नाग १०८
नाट्य ९, ५५
नाट्यधर्म ११, ६५
नाट्यधर्मी ९, ७९
नाट्यधर्मीत्व ११
नाट्यप्रयोग ३, ४५, ४८
नाट्यमण्डप १०५
नाट्यायित ९७, ९९
नान्दी ४
नायिका ५८
नायिकाप्रसादन ६०

नारायणाध्वरिन्‌ ८५
नालिका-शब्द ५९
नासाकर्म १८
नियुद्ध २९
निर्देश १०१
निर्देष्टा ५
निवृत्यङ्कुर ९७
निवृत्यङ्कुराभिनय १००
निशावसान २३
निषध २५
निहञ्चित (शिरसः) १५
नीलकण्ठ ८५
नूपुरपादिका २७
नृत्त ३, ४, २७, १०८, ११५
नृत्तहस्त २५
नृत्तहस्तकर्म २२
नेत्रपरितर्पण १०५
नेपथ्य ४५
नेपथ्य ४५
नौ ११३
नौस्थगति ३२

प

पक्षि-श्वापद-पशु-गति ३४
पक्षियान ११५
पर्क्षा २९
पण्यङ्गना ६८
पताक २१, २२
पत्रपट्ट ७१
पदक्रम १०
पद्मकोश २३
पद्मदल २३
परभाव ४८, ११७
परावृत्त (शिरसः) १५
परिक्रम २९
परिवर्तित हस्त २५
परिवाहित (शिरसः) १५
पर्वत-वृक्ष ६४
पर्वतारोहणगति ३२
पशुरूप ७०
पाठ्य ३
पाठ्यगुण ३९
पाणविक १२०
पात्र ४८
पात्रपरिकल्पन ११७
पादक्रम २६
पादचारी २७
पादरेचक १०८
पारिपार्श्वक ४
पार्थपराक्रम ८५
पिण्डीबन्ध १०८
पुत्तल ७५, ७८, ८१
पुत्तलकाभिनय ७०
पुरञ्जनचरित ९२
पुष्पगण्डिका ११०
पुष्पग्रहणविधि २४
पुष्पवृष्टि २२
पुष्पावचय २३
पुष्पोपहार २२
पुस्त ४५
पूर्वरङ्ग ३
पूर्वरङ्ग-प्रवर्तन १३
प्रकरणवक्रता ११
प्रकृति ४५, ४८, ५०
प्रच्छेदक ११०
प्रणेता ५
प्रतिकृति ६६, ७१

प्रतिक्रियोक्ति ११
प्रतिपाद-प्रतिशि—
प्रतिहस्त-प्रतित्वक् ५१
प्रतिशिरोविधान ५०
प्रतिशीर्षक ५०, ७९, ८१
प्रत्याहार ३
प्रमाण ४७
प्रयोग २५
प्रयोगकाल ३९
प्रयोगचित्र ४५
प्रयोग-भाग ९
प्रयोग-विज्ञान ४, ४७
प्ररोचना ४, ५
प्रलाप १००
प्रस्तावना-लेखक ८२
प्रहरण ४८
प्रासादारोहणगति ३२
प्रिय प्रबोधन १२२
प्रेक्षक ३, ५
प्रोषितकान्ता ५९

फ

फेन ६५

ब

बलराम १०८
बालतरु २२
बाह्यनाट्य १२४
ब्रह्मशाप १०

भ

भाण्ड-विन्यास ४
भारती वृत्ति
भावरथावस्थानुरूप्य ४५
भाविक ७२
भाविघटनाक्रम ९८
भास्करकवि ९३
भूदेवशुक्ल ८७
भूमिकाविन्यास ११८
भूषण ७२
भौमी चारी २७
भ्रमर २४
भ्रूकर्म १८

म

मकर २५
मण्डल २७, २८
मण्डल-स्थानक २९
मत्तगति ३२
मदनभूषणभाण ९१
मध्यस्थदर्शन ५६
मन ५५
मन्द्र ४०
मन्मथ १०८
मन्युप्रदर्शन ५९
मरण ५८
मरणकाले काकु १२३
मरणाभिनय ६५
मल्ल २९
महादेव ७७
महानाटक ६९
महापक्षी २९
मही २४
माया ६९, ७३, ८१, १०७
मायानाटक ७७
मायानाटिका ७७
मायापात्र ७३
मायामैथिली ६८
मायासीता ७१

मिलेट ७५
मुकुल २४
मुखप्रतिच्छिरोविधान ५१
मुखराग २०
मुद्राराक्षस ८३
मूर्तिमान् ९
मूर्तिरूप ११
मूर्तीकरण १०
मृदङ्गी १२०
मेघप्रभाचार्य ७०

य

यन्त्र २३
यवद्वीप ७८
यात्रा २५
यान ९
युद्ध २९
युवराजकवि ९१
योगध्यान २४

र

रङ्ग ३
रङ्गद्वार ४
रङ्गनाथ ९४
रङ्गपीठ १०
रङ्गमण्डप ८६
रङ्गशेखर ८६
रङ्गशेपनाथ ९१
रघुवरविजय ९४
रञ्जनावैचित्र्य ५
रति १०
रथगति ३१
रस ५५
रससदनभाण ९३
रसानुसारिणी गति ३०
राक्षस ६४
राजचूडामणि ९३
राजाराजोपम ९४
राबिनहुड ७५
रावण ६९
रिवेञ्जरसं-ट्रेजडी ७५
रुद्र १०८
रूप ५५
रूपानुरूपा प्रकृति ११७
रेचक १०८

ल

लताबन्ध १०६
लद्दाख ७९
लयविधान ४१
लाकौन ७९
लास्याङ्गविधान १०९
लीला ९
लीलाङ्गमाधुर्य २९
लोक ९
लोकधर्मी ९, ७९
लोकधर्मीत्व ११
लोकवार्ता ?
लोलित (शिरसः) १५

व

वंशवादक ११३, ११९
वन २४
वर्ण ३९, ४८
वर्णविधान ४०
वर्ण (सित, नील, पीत, रक्त) ४८
वर्म ९
वर्षारात्र ६४

वसन्त ६४
वस्त्रविधान ५०
वाक्य ९७
वाक्याभिनय ३९, ९७
वाक्यार्थ ३९, ९७
वादक ३
वादक गुण ११९
वाद्य ३
वाद्यविधान ११२
वाससज्जा ५९
वासोपचार १२२
विटगति ३२
विटशिखामणि ९१
विदूषक ४
विदूषकगति ३३
विधुत (शिरसः) १५
विपरीतभूमिकाग्रहण ११
विपरीतलैङ्गिकभाव ७३
विपर्यय गति ३४
विप्रलब्धा ५९
विभाव ९
विमान ९, २९, १०७, ११३, ११५
वि[illegible]ल्लका ६५
विलाप ५७, १००
विवाह २५
विशेषलक्षण १२३
विश्वकर्म ४८
विषवेग ६५
विष्णु १०८
वीणावादक ११९
वृक्षारोहणगति ३२
वेदार्थ ९
वेमभूपाल ९५
वेष ४८
वेष्टिम ४५
वैणिक ११३
वैष्णव २८
व्यपदेश १०९
व्याजप्रयोग ७२
व्याजिम ४५
व्याधि ५८
व्यायाम २९
व्यावृत्तहस्त २५
व्योमावतरणगति ३१

श

शक १०८
शङ्कुक १०२
शब्द ५५
शब्दभागाभिष्यन्द ७२
शरत् ६३
शशिलेखा २२
शाखा ९७
शाखाभिनय ९९
शामामृत ७०
शारीराभिनय १५,९७
शिखर २२
शिरःकर्म १५
शुकसारिका ६४
शुकतुण्ड २१
शृङ्गारकेतुलीला ९६
शृङ्गारसर्वस्व ८८
शेषकृष्ण ८८
शैडो प्ले ७८
शैल ९,४८
शैलधारण २२

शैलोत्पाटन १२५
शौर्य-गर्व ६४
श्मश्रु (शुद्ध, विचित्र, श्याम, रोमश) ४९
श्रावणगुण १२०
श्री १०८
श्रीविक्रमदेव ९४
संयुत हस्तकर्म [illegible],२४
संलाप १०१
संकेतग्रहण १२४
संक्षिप्तक ११,७३
संक्षिप्ति ११
संगीत ४,११४
संगीताचार्य १२०
संग्राम २२
संजीव ४५
संज्ञा ६७
सत्त्वाभिनय ५९,१००
सन्दंश २४
सन्देश १०१
सन्निवेश ४९
सन्धिम ४५
सपिण्डीकरण ९४
सभा ३
सभापति ३
सभ्यपूजा ३
सभ्य ३
समय २५
समय (नट —) १०
समाधि ३
समानकरण २७
समुद्र २४
सरमा ६९
सर्गबन्ध ७२
सागर ६४
सात्त्विक ५५
सात्त्विकाभिनय ९७
सारसहंस ६४
सिंह २५,६३
सिंहनृत्य ७९
सिंहव्याघ्र २४
सिंहाकर्षित ७४
सुकुमार प्रयोग ११८
सुन्दरवीररघूद्वह ९५
सूचा ९७
सूचाभिनय ९७
सूचीमुख २३
सूत्रधार ४,८२
सूर्य ६३
सेना ६४
सेवन्तिकापरिणय ९३
सैड-शेफर्ड ७५
सैन्धवक ९५
सोमेश्वरदेव ७१
सौगन्धिकाहरण ८५
स्त्री ११४
स्थान ३९
स्थानक २८
स्थानक (आयत) ५९
स्थापक ८२
स्थापत्यकला १०५
स्थितपाठ्य ११०
स्पर्श ५५
स्यन्दन २९

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसंधान
तिथी.........
पु०सं०.........
भारती पुस्तकालय